

Växjö universitet

Institutionen för pedagogik

”Dom är nyfikna och vill veta väldigt mycket om det”

– om pedagogers bemötande i samband med barns existentiella frågor och när de har sorg.

Anette Sandgrehn

SAMMANFATTNING

Anette Sandgrehn

”Dom är nyfikna och vill veta väldigt mycket om det”

En studie om pedagogers bemötande i samband med barns existentiella frågor och när de har sorg.

”They are curious and want to know very much about it.”

A study about teachers caring in connection with children’s existential questions and when they have grief.

Antal sidor: 36

Studiens syfte var att analysera om pedagoger introducerar existentiella frågor och vad de har för motiveringar till om de gör det eller inte. Syftet var vidare att analysera de förhållningssätt som pedagoger har och som de tycker är viktiga då de bemöter barns frågor om döden och när de har sorg. Den kvalitativa intervjumetoden har använts, eftersom målet var att få nyanserade beskrivningar av pedagogernas förhållningssätt. Fyra pedagoger med förskolläraryr utbildning som arbetar i förskoleklass har varit med i studien. Enligt pedagogerna är barn mottagliga för att kommunicera om vad döden innebär, när de själva får erfarenhet av det då t.ex. en nära anhörig avlidit, det är då barnen tar det till sig. Pedagogernas åsikter om hur barn hanterade sorgen efter någon som avlidit på deras skolor var olika. Några pedagoger ansåg att barnen var nyfikna och ställde vetgiriga frågor om hur dödsfallet gått till. Pedagogerna hade inte någon teoretisk kunskap från lärarutbildningen eller från andra kurser gällande barns existentiella frågor och deras sorg. Undersökningen visar att de hade önskat det.

Sökord: Barns sorg, bemötande, existentiella frågor, krishantering.

Postadress
Växjö universitet
351 95 Växjö

Gatuadress
Universitetsplatsen

Telefon
0470-70 80 00

E-post

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1 INLEDNING	3
1.1 Bakgrund.....	3
1.2 Syfte och forskningsfrågor	5
1.3 Uppsatsens disposition.....	5
2 LITTERATURGENOMGÅNG.....	6
2.1 Bemötandets innebörd.....	6
2.2 Definition på sorg	6
2.3 Cullbergs kristeori	6
2.4 Teoretiska perspektiv på barns kognitiva utveckling	7
2.5 Teoretiska utgångspunkter om barns socioemotionella utveckling	8
2.6 Barns reaktioner vid sorg	8
2.7 Barns förståelse av döden	9
2.8 Vuxnas reaktioner på barns sorg	9
2.9 Enskilda elevers behov - att bemöta den enskilde individen.....	10
2.10 Klassrumssamtal - att bemöta klassens sorg	10
2.11 Pedagogers reaktioner i en sorgesituation	10
2.12 Ritualer som hjälper barn i sorg	11
2.13 Att bemöta barns sorg som vuxen och som pedagog	11
3 METOD	13
3.1 Val av metod.....	13
3.2 Urval	14
3.3 Etiska riktlinjer	14
3.4 Genomförandet.....	15
3.5 Databearbetningsmetod	16
3.6 Tillförlitlighet	16
4 RESULTAT	18
4.1 Barns tankar och uttryckssätt för existentiella frågor enligt pedagogernas uppfattning ...	18
4.2 Pedagogernas åsikter om sitt eget bemötande av barns existentiella frågor	19
4.3 Pedagogernas bemötande då barn drabbats av sorg	22
4.4 Pedagogernas erfarenheter av hur de upplevde och hanterade barns reaktioner då det varit elever eller lärare som avlidit.	23
4.5 Kompetenserna som pedagogerna anser vara viktiga då de ska prata med barn om existentiella frågor och deras sorg	26
4.6 Resultatets konklusion.....	27
5 DISKUSSION.....	28
5.1 Metoddiskussion.....	28
5.2 Resultatdiskussion	29
5.3 Slutsatser	33
5.4 Förslag till fortsatt forskning	34
REFERENSER.....	35

Bilaga 1: INTERVJUGUIDE

Bilaga 2: PRESENTATIONSBREV

1 INLEDNING

Denna uppsats inriktar sig på pedagogers bemötande då det gäller barns existentiella frågor och deras sorg. Inledningsvis beskrivs valet av ämnesområde. I bakgrunden ges ytterligare förklaring till syftet med undersökningen med hjälp av litteratur. Därefter beskrivs syftet, forskningsfrågorna och uppsatsens disposition.

Pedagogerna i förskolan har många svåra och viktiga uppgifter, en av de svåraste är att svara på barns frågor om liv och död och bemöta dem när de drabbats av sorg. Då jag arbetade i en förskola fick jag själv uppleva hur svårt det kan vara att göra detta på ett bra sätt. Några barn var under den tiden drabbade av sorg, det rörde sig om mor/farförälders bortgång, samt även husdjurs död. I en situation sökte ett barn stöd och tröst hos mig, då hon hade mist en nära anhörig. Att flickan valde att prata med mig om hur hon kände sig gjorde mig berörd, samtidigt som ifrågasättandet kring mitt eget bemötande gjorde sig gällande. Bemöttes hon på det sätt som kändes bra för henne? För att inte osäkerheten ska behöva kännas i en sådan situation är det av stor vikt att besitta kunskap om hur man kan bemöta barn på ett så bra sätt som möjligt i svåra situationer som kan uppstå. Under den tiden som barnen pratade mycket om döden var min upplevelse, att det var pedagoger som valde att prata bort deras frågor om vart t.ex. något barns husdjur tagit vägen då det hade dött. Tankar som uppstod då var, varför gjorde de detta, var det rädsla, osäkerhet att de inte hade de rätta svaren att ge, eller inte vågade säga hur de själva tänkte om vad som hade hänt?

Jag har egen erfarenhet av hur lärare har bemött mig, oss, min klass då vi miste en skolkamrat. Vi hade nästan gått färdigt höstterminen i sjuan, då min mamma en kväll fick ett telefonsamtal från en annan förälder, som berättade att en pojke i min klass hastigt gått bort genom sin sjukdom. Upplevelsen då var chockartad. Det kändes just då så orättvist, han var bara 13 år. Hela klassen var på hans begravning. Begravningen var fin, även om det var en sorglig händelse. Då vi sörjde honom i vår klass kom vi klasskamrater närmare varandra. Det jag minns var att vi snabbt fick återgå till studierna. Vår lärare pratade med oss om vår bortgångne skolkamrat, då han informerade om vad som hade hänt och hur han hade dött. Vi fick också berätta om hur vi elever upplevde det känslomässigt samma dag läraren informerade oss, samt också skoldagen efter begravningen. Vår lärare var inte närvarande på begravningen. Däremot var vår förra lärare från mellanstadiet med. Jag sörjde vår klasskamrat en lång tid efteråt. Något som jag tycker vår lärare kunde ha gjort var att skapa mindre grupper, så vi kunde ha fått prata om hur vi kände oss i denna tragiska situation som hade inträffat.

Det känns angeläget för mig att få fördjupa mig i dessa frågor inför min nya yrkesroll som förskollärare.

1.1 Bakgrund

I Lpo 94 (Skolverket 2006 s.3) står det att ”skolan ska främja förståelse för andra människor och förmåga till inlevelse. Omsorg om den enskildes välbefinnande och utveckling skall prägla verksamheten”. Bendt (1993) skriver att det är barns rättighet att få ställa frågor, undra och reflektera. Det är då viktigt att bli tagen på allvar, bli sedd och bekräftad. Tillsammans kan barn och vuxna mötas i frågor som handlar om ont och gott, liv och död, himmel och jord, människa och Gud menar Bendt också.

I Lpo 94 (Skolverket 2006 s.4) står det att ”Skolan ska vara öppen för skilda uppfattningar och uppmuntra att de förs fram”.

Två barns egna tankar om sin saknad efter en förlorad förälder, fritt återgivet från Sjöqvist (2005).

Julia var fem år (född 1991) när hon miste sin mamma Christina 40 år.

Julia minns inte hur hon fick reda på när hennes mamma dog eftersom hon bara var 5 år. Men däremot fick hon vara med och se sin mamma då hon var död. Varje gång de är i hennes mammas hemland lägger de fina blommor på hennes grav. Julia känner att mamman vakar över henne. En kväll då Julia skulle sova fick hon syn på ett blått ljus i sitt mörka rum. I det här stora blå ljuset som hon beskrev det tycktes hon se sin mamma. Först kände hon sig rädd men sedan lugn då hon uppfattade det som att mamman ville förmedla något till henne. En sak som kan vara en fördel med mammans död menar Julia är att hon kan trösta andra med liknande problem eftersom hon vet hur det känns att mista någon. Hon säger också att hon vet att hon någon gång, någonstans kommer att få träffa sin mamma igen.

Sammie var 7 år (född 1992) när han miste sin pappa Micke 39 år.

Sammie miste sin pappa i hjärtinfarkt. Hans pappas liv tog slut på bara några minuter. Det har tagit Sammie många år att känna sig glad igen inuti. Men han menar också att han fortfarande kan bli arg för att hans pappa inte finns vid liv mera. Då reagerar han med att slå handen i köksbordet och slänga sig i sängen och gråta. Han tyckte det var besvärligt att ingen annan av hans skolkamrater hade mist någon av sina föräldrar, även om de försökte trösta honom då han var ledsen. Sammie tyckte det var hemskt att se sin pappa ligga blek och kall då de var på bisättningen. Men han menar samtidigt att om han inte fått vara med och titta på sin döda pappa där han låg i kistan så hade han kanske inte trott att det hade hänt. ...”det känns ruskigt att tänka på att man aldrig mer får träffa pappa”, sa Sammie. Saknaden efter hans pappa går inte att beskriva, men han finns för alltid i Sammies hjärta menar han.

Andersson (1995) skriver att människan ofta tänker tanken att det inte händer oss här och nu, men ändå är det så att olyckor händer och barn drabbas då av förlust. Om vi kan tänka och känna oss in i att det faktiskt kan inträffa något, kan vi skaffa oss en viss kunskap om hur vi ska bära oss åt om det uppkommer, menar Andersson. Det har hänt mycket ute i världen som t.ex. Tsunamikatastrofen, terrorattacken mot World trade center (USA) som båda drabbade många människor. Det händer också i Sverige och i vår närhet att barn, vuxna och djur dör på grund av olyckor, sjukdomar och ålderdom. Hur ska vi prata om och diskutera detta med våra barn då de frågar och undrar? Ekvik (1993) skriver att de flesta lärare kommer att någon gång få uppleva att elever blir drabbade av sorg. Ekvik skriver vidare att det dör årligen cirka 1800 människor mellan 15 och 40 år. Det innebär att cirka 3000 barn varje år förlorar någon. Cirka 1000 barn varje år dör innan de fyllt ett år och cirka 250 barn i åldern 1-14 år. Uppgifterna är från 1993 så dödstalet har säkert blivit större, eftersom befolkningmängden ökat. Något som saknats i vår lärarutbildning är krishantering gällande barn som fått uppleva alltifrån dödsfall till skilsmässor. Pedagoger behöver redskap för att kunna hjälpa barn med hantering och bearbetning av sorg.

Öberg och Öberg (1979) har gjort en studie om skilsmässor, sorg och förluster. Författarnas huvudsyfte var att få erfarenheter av och ett mått på vilken effekt kristerapi som erbjuds har på de föräldrar som befinner sig i en vårdnadskonflikt. De ville bland annat skaffa sig en uppfattning om hur många föräldrar som accepterar kristerapi, som då ska vara ett alternativ till vårdnadsutredningen. Vårdnadskonflikten ska ses som ett rop på hjälp från dem som är i detta utsatta läge menar Öberg och Öberg. Med författarnas syn på familjer är det naturligt att kräva att båda föräldrarna ska mötas och samtala om den skilsmässa med konflikter som följd, som står i fokus, för att de själva till slut ska kunna fatta vårdnadsbeslut då de erbjuds kristerapi.

Johansson (1999) har gjort en studie om värden och normer i små barns värld. Studiens syfte var att få kunskap om hur de yngre barnen förhåller sig till varandra och då i etiskt avseende. Johansson dokumenterade barnens samspel med videokamera. En av hennes slutsatser var att barns upplevda erfarenheter av sina rättigheter kan bidra med att också upptäcka andras rätt. Johansson menar vidare att pedagoger har ett stort ansvar att titta närmare på barns värld och de överenskommelser om makt, ofta tysta sådana, som skapas mellan barn.

De här två studierna är forskningsundersökningar som till viss del berör mitt tänkta undersökningsområde. Med anledning av ovanstående bakgrund är min åsikt att det är högst relevant att göra denna studie och har därför valt följande syfte och forskningsfrågor.

Begreppsförklaring

I studien används benämningen pedagog och förskollärare synonymt. Begrepp som elev och barn används också. Barn inbegriper barn utanför skolans värld, men då det är inom skolans värld används emellanåt ordet elev istället för barn.

1.2 Syfte och forskningsfrågor

Studiens syfte är att undersöka om pedagoger introducerar frågor om liv och död och vad de har för motiveringar till varför de gör det eller inte. Vidare är syftet att också undersöka vilka förhållningssätt som pedagoger använder sig av och anser vara viktiga i sina möten med barnen, både då barn har frågor om liv och död, men också då de fått sorg.

Vilka möjligheter/hinder ser pedagoger med att bemöta barns existentiella frågor och att själv introducera dem?

Hur bemöter pedagogerna barn då de drabbas av sorg?

Vilka andra uttryckssätt använder pedagogerna sig av i samband med barns existentiella frågor och deras sorg?

Vilka kompetenser anser pedagogerna vara mest betydelsefulla för att kommunicera med barnen om existentiella frågor?

1.3 Uppsatsens disposition

Studien är disponerad i fem delar. I inledningen beskrivs bakgrunden till uppsatsen och syftet med den. I litteraturgenomgången ges förklaringar på begrepp som bemötandets innebörd och sorg. Den tar vidare upp om barns förståelse av döden och deras reaktioner på sorg. I metoddelen beskrivs den valda metoden och genomförandet. I resultatdelen beskrivs och analyseras resultatet. Avslutningsvis i diskussionsdelen görs en sammanvävning av metoden och resultatet som diskuteras, analyseras och reflekteras över. Förslag till fortsatt forskning ges också.

2 LITTERATURGENOMGÅNG

En omfattande litteratursökning har gjorts där sökorden då har varit barns sorg, barns existentiella frågor, barn och död, bemötande, kris och krishantering. Efter litteratursökning genom både Bibliotek och Internet har mycket relevant litteratur funnits inom området barns sorg. Det har dock inte påträffats lika mycket material om barns existentiella frågor. I detta kapitel kommer begrepp som bemötande, sorg och kris synliggöras och definieras. Först presenteras förklaringar på de nämnda begreppen följt av olika teorier som kris-, kognitiv- och socioemotionell utvecklingsteori. Efter det får författare som Dyregrov, Raundalen (1995), Ekvik (1993) och Bendt (1993) representera det funna materialet om hur barns reaktioner vid sorg och förståelse av döden kan yttra sig, samt hur vuxna bör bemöta barn i sådana situationer.

2.1 Bemötandets innebörd

Croona (2003) skriver att bemötande handlar om mänsklig kommunikation och att möta förväntningar och krav. Mänskliga förväntningar och samhällsliga krav ska hanteras pedagogiskt riktigt dvs. förklara och lära ut fakta och sammanhang. Det som blir utmanande och intressant är kunskap, värdegrund och kompetens. I yrkessituationer uppstår det andra sammanhang och villkor än vad som gäller i vardagslivet. I Nationalencyklopedin (www.ne.se) står det att bemöta betyder uppträda mot någon på ett visst sätt till exempel med respekt. Croona (2003) menar vidare att goda bemötandemöjligheter förverkligas genom att vara närvarande, lyhörd och inta en viss försiktighet. Alla människor måste visa intresse och engagemang i sin närvaro, vilket är betydelsefullt vid mötet med andra personer.

2.2 Definition på sorg

Enligt Nationalencyklopedin (www.ne.se) betyder sorg att ha en känsla av stark, smärtsam nedstämdhet och ofta saknad efter en död människa som betyder mycket för individen. Det kan också uppstå denna reaktion vid förlusten av ett husdjur. Sorg är en traumatisk kris där olika faser genomgås för att kunna gå vidare. De fyra faserna är chock-, reaktions-, bearbetnings-, och nyorienteringsfasen (www.ne.se). Deras betydelse synliggörs i Cullbergs kristeori nedan.

2.3 Cullbergs kristeori

Cullberg (2006) beskriver fyra faser då det gäller krisreaktioner: Chockfas, Reaktionsfas, Bearbetningsfas och Nyorienteringsfas. Faserna har var och en sina karaktäristiska innehåll och terapeutiska problem, men de är ändå inte åtskilda från varandra. De kan förlöpa invädda i någon annan fas ibland, men också saknas i någon.

Chockfasen varar allt från något ögonblick till några dygn. Då individen inte kan ta in det som hänt håller den sig från verkligheten med all kraft. Även om det verkar vara bra på ytan så kan det vara rent kaos för individen inuti. Under chockfasen kan vissa uppträda avvikande t.ex. med att skrika, riva sina kläder, säga om samma mening eller börja tala om likgiltighet.

Reaktionsfasen börjar då den drabbade börjar öppna upp ögonen för det som hänt, eller kommer att hända. Individens försvarsmekanismer mobiliseras. Den drabbade försöker finna någon mening i den kaotiska situationen. Frågan "varför?" upprepas ofta och även klagan över hur orättvist det är att just jag är drabbad. Försvarsmekanismer brukar kallas för de omedvetna psykiska reaktionssätten. De har som uppgift att försöka minska upplevelsen av och medvetandet om hot eller fara för jaget. De kan stegvis hjälpa den

drabbade att konfronteras med det smärtsamma. Ibland kan de också förlänga och försvåra övergången till bearbetning av det som hänt. Regression och förnekelse är två exempel på försvarsmekanismer, där den förstnämnda är en tillbakagång i tidigare utvecklingskedan för den drabbade individen. Det kan vara ett barnligt beroende av att andra ska bestämma. I förnekelsemekanismen lägger man inte märke till det som är hotande, man förnekar att det är väsentligt, accepterar inte innebörden.

När det akuta skedet lämnats börjar *bearbetningsfasen*. Den pågår under cirka ett halvt till ett år efter traumat. Individen vänder sig nu mot framtiden. De beteendestörningar som personen uppvisat avtar och gamla aktiviteter och nya erfarenheter tas nu emot. Det kan också inträffa svårigheter inför en bearbetning, att barn till en död förälder har svårt att själv samordna sina blandade minnen av den döde med det odelade positiva som de får höra från andra.

Nyorienteringsfasen har inget avslut. Individen lever med det förgångna som ett ärr som alltid kommer att finnas, men det behöver inte hindra livskontakten. Självkänslan har återupprättats och nya intressen har kommit istället. Under förutsättning att den drabbade kunnat försona sig med det som hänt. Känslomässigt kan det upplevas som smärta ibland t.ex. vid årsdagen av den dödes bortgång eller andra händelser (a.a.).

2.4 Teoretiska perspektiv på barns kognitiva utveckling

Hwang och Nilsson (2004) skriver att den kognitiva utvecklingen omfattar alla mentala processer som vi använder för att skaffa oss information om vår omgivning, som syftar till att hjälpa oss tolka världen och vår plats i den. Författarna förklarar att ordet kognition kommer från latin och inbegriper kunskap, tänkande och lärande. Det täcker i stort in det som händer i hjärnan i form av tänkande, tolkning, inläring, minne och fantasi. De kognitiva perspektiven fokuserar på hur människans tankeprocesser är uppbyggda och hur de då utvecklas och påverkar både uppfattningen och förståelsen av omvärlden och hur det då kan påverka beteendet. Människor ses som tänkande och medvetna individer som skapar sin bild av världen utifrån vars och ens erfarenheter. Enligt Hwang och Nilsson menar Piaget att utvecklingen av tänkandet sker i olika stadier, och har kommit fram till fyra stadier inom den kognitiva utvecklingen. Den är åldersrelaterad och uppbyggd på ett sätt, som gör att barns tänkande i en viss fas kan skilja sig från tänkandet i en annan. Det första stadiet kallas för "sensori-motoriska stadiet" och omfattar barn i åldern 0-2 år. Barn tänker endast genom sina sinnen och genom de motoriska färdigheter de erövrar. De är inte bundna av handlingar för att tänka under den sista delfasen utan de tänker ut saker själva. Det andra stadiet, "preoperationella stadiet" (operation står för en uppsättning regler och används för att lösa problem) börjar då barnen är cirka 2 år till 6 års ålder. Då börjar de tankemässigt hantera föremål oavsett vad de gör med dem. Då barn är 2 år används språket symboliskt när till exempel en flicka nämner bil vill hon också att någon ska ge den till henne (leksaker bilen). Efter hand kan till exempel en träbit vara något annat än just en träbit, det kan bli en båt att leka med. Symbolerna rymmer känslor eller idéer som barnen då kan börja leka låtsaslekar med och fantasin och språket leder till nytänkande. Barnens tänkande är mestadels egocentriskt dvs. de ser omvärlden utifrån sitt eget perspektiv. Barn använder sig själva och sin egen utgångspunkt för det som också gäller för andra. De kan dock stegvis lära sig att se utifrån andras perspektiv dvs. förstå hur andra tänker och känner. Barns sätt att kategorisera verkligheten underlättas av symbolerna. Kommunikationen och att förmedla sina egna upplevelser och förstå andras blir avsevärt mycket bättre. Det tredje stadiet som kallas för "konkreta operationernas stadium" börjar när barn befinner sig i 7-11 årsåldern. De kan tänka logiskt på ett konsekvent sätt då det fortfarande rör sig om konkreta saker i deras omvärld.

Vid cirka 12 års ålder har barn kommit till de ”formella operationernas stadium”. Då kan de tänka abstrakt i mera varierande form och använda hypotetiska begrepp. Människan vill förstå och begripa sig på sin omvärld. Vi anpassar då vårt gamla tänkande till nya erfarenheter av den nya information som vi skaffar oss enligt Piaget (Hwang & Nilsson 2004).

Vygotskij har också studerat det kognitiva perspektivet, och påvisar precis som Piaget att barn aktivt bygger upp sin kunskap om världen, men menar samtidigt att barn ingår i både ett socialt och ett kulturellt sammanhang. Det sociala samspelet som barn har med bland annat föräldrar, syskon och lärare ska ses som ett resultat av utvecklingen. För att lära sig hantera problem som de möter, tolkar och hanterar de omgivningen genom speciellt språket, som är ett psykologiskt verktyg enligt Vygotskij. Språket hjälper barn att kunna delta i sociala samspel. Vygotskij kunde vara överens med Piaget gällande att barn inte tänker på samma sätt som vuxna, men håller inte med Piaget, då han menar att barn är egocentriska i sitt sätt att tala (Hwang & Nilsson 2004).

2.5 Teoretiska utgångspunkter om barns socioemotionella utveckling

Den socioemotionella utvecklingen handlar om vår personlighetsutveckling inom samhället, hur vi känslomässigt utvecklas till unika individer och socialt till samhällsvarelser, skriver Hwang och Nilsson (2004). Eriksson menar att det finns åtta utvecklingsfaser som man därigenom kan uppnå en bra eller en dålig utveckling i varje fas som sträcker sig till att omfatta hela livet. Personligheten formas på olika sätt utifrån den konflikt eller kris som måste lösas. Tillit kontra misstro tillhör den första fasen och omfattar de första 18 månaderna, som handlar om att tillfredsställa barns grundläggande behov. Den andra fasen mellan 1,5 till 3 år handlar om autonomi kontra tvivel. Barn lär sig att vara självständiga i det de gör, om de kan lita på sin förmåga för att då skapa sig ett bra självförtroende. Det kan annars leda till överdrivet beroende och tvångsmässiga upprepningar. Den tredje fasen är mellan 3 och 6 år och då rör det sig om initiativ respektive skuld som barnen måste gå igenom. Det skapas en stark känsla av att ta initiativ, om det sker ett bra samspel mellan vuxna och barn. Tar skulden överhand får barn en känsla av att de tänker, känner och handlar fel, vilket i sin tur kan leda till passivitet. I åldern 6-12 år börjar fas fyra träda in, det är aktivitet kontra underlägsenhet som tas i anspråk. Känner barn att de duger och är kompetenta får de en känsla av aktivitet, om inte, leder det i så fall till det motsatta. Därefter följer fyra faser till från tonåren till övre medelåldern med en bra och en dålig utveckling i varje (Hwang & Nilsson 2004).

Hwang och Nilsson (2004) skriver att de barn (2-6 år) som har en utvecklad självuppfattning, en bra självbild också har lättare för sitt sociala samspel med andra. Barn klarar inte av prosociala handlingar, som att visa andra sympati, om de inte har en utvecklad självuppfattning. De har också svårt för att tänka sig in i andras situation. Författarna menar vidare att i samspel med andra människor som till exempel i leken, införskaffar barn sig både kunskap om sig själv och andra. Utifrån ett kognitivt perspektiv utvecklar barn efterhand en medvetenhet om sig själva och andra eftersom deras symboliska förmåga gör så att de får en ökad kontroll av omvärlden. Den sociala medvetenheten ökar allt eftersom de kognitiva processerna mognar (a.a.).

2.6 Barns reaktioner vid sorg

Dyregrov och Raundalen (1995) påvisar att barn öppet kan visa sin sorg, men de kan även dölja, glömma eller förtränga att den finns. De vanligaste reaktionerna som uppträder direkt efter att något hänt vid en krissituation som ett dödsfall är; chock, tvivel, ångest, apati, lamslagenhet eller att de fortsätter med de vardagliga aktiviteterna. Det är inte ovanligt att när innebörden av det inträffade sjunkit in, visar sig de vanligaste kris- och sorgereaktioner på

följande sätt; ångest, starka minnesbilder, sömnproblem, saknad, vrede, skuld, skolproblem och fysiska åkommor. Barnen kan isolera sig dvs. dra sig undan sociala kontakter och bli tystlåtna. Några barn gråter mycket medan vissa gör det i mindre omfattning eller inte alls. De kan också bli mer krävande för de vuxna. Barnen kan också bli rädda för att det kan hända något med dem själva. Ilskan kan ta sig olika uttryck mot bland annat Gud, varför han lät det ske. Barn har kortare nedstämdhetsperioder än vuxna. Små barn kan börja leta efter den saknade personen. Medan större barn kan vara fyllda av minnen från den döde eller känna att den döde finns till fortfarande (a.a.).

Dyregrov och Raundalen (1995) hävdar också att det blir en dramatisk händelse och bland den svåraste förlusten för barn, då den mister en förälder, eftersom den är en viktig omsorgsperson, som har det ekonomiska och formella ansvaret för dem. När någon är gammal eller varit långvarigt sjuk och dör är barnen mera förberedda på dödsfallet, då kan sorgprocessen bli okomplicerad. Om döden istället kommer plötsligt, då ingen väntar sig att någon ska dö och det blir ett traumatiskt dödsfall, kan sorgprocessen bli komplicerad för barnen. Egenskaperna hos barnen i form av mognadsgrad, tidigare erfarenheter, personlighet samt förmågan att hantera påfrestningar kan komma att påverka reaktionerna (a.a.). Ekvik (1993) skriver att barns sorgereaktioner kan vara beroende av ålder, mognad samt också stödpersonernas betydelse runt omkring dem. Sorgereaktionerna kan vara nedstämdhet, längtan, saknad. De kan också uppleva trötthet, koncentrationssvårigheter och ångest av rädsla att förlora någon mera närstående (a.a.).

2.7 Barns förståelse av döden

Dyregrov och Raundalen (1995) skriver att barn som går i lågstadiet kan ha svårt att förstå att döden är slutgiltig. De är mycket konkreta i sina uppfattningar och kan uppvisa svårigheter med att förstå att den döde som är begravd i jorden också kan finnas i himlen. Frågorna de ställer är enkla och konkreta. Barn är också rädda att skiljas från föräldrar och andra personer som de tycker om. Vid traumatiska, plötsliga dödsfall drabbas föräldrar hårt av detta trauma, som kan leda till att föräldrarna inte orkar informera barnen på ett tillräckligt bra sätt. Det gör att de inte kan förstå det som hänt, eftersom de inte fått tillräckligt med fakta om det. Barn kan utestängas från ritualer, då det rör sig om att få se den döde. Föräldrar gör det för att skydda barnen mot smärta och förlust. En del barn kan uppleva att deras föräldrar blir upptagna av det som hänt eftersom barnen själva måste hantera sina intryck, sina traumatiska fantasier och sin ångest menar Dyregrov och Raundalen. Ekvik (1993) påstår att barn har en stark fantasi och om de får tid att prata och bearbeta sin sorg, förhåller de sig också till den information som ges. Barns tankevärld är mycket konkret i den bemärkelsen att de kan fråga om t.ex. deras döde lillebror fryser i kistan (a.a.). I åldern 3-7 år nämner Falk och Lönnroth (1999) att barn sysselsätter sig med de stora existentiella frågorna. De vill ha svar på allt som gäller liv, död och födelse. Barn i denna ålder förstår sig inte på slumpen dvs. att det faktiskt kan hända vem som helst. Falk och Lönnroth hävdar vidare att barn utgår från sitt egocentriska perspektiv och tror att det är de själva som har orsakat det. De har svårt att skilja på fantasi och verklighet. Barn kan få för sig att vuxna har makten att väcka upp någon som har dött, vilket är ett magiskt tänkande. De kan tillgripa tankesätt som t.ex. är jag snäll mot min lillebror så kan den döde komma tillbaka (a.a.).

2.8 Vuxnas reaktioner på barns sorg

Dyregrov och Raundalen (1995) påvisar att vuxna har en tendens att underskatta vad barnen sett och hört, vad de förstår, hur starkt de reagerar och hur länge deras reaktioner håller i sig. Föräldrar och även lärare har erfarenhet av att ha trängt bort barnens behov när döden drabbar deras hem eller skola. Många vuxna vet inte hur barn tänker och känner när det är frågan om

ett dödsfall, hur ofta barnen undrar över den som dött och de frågor som finns. Föräldrarna undviker att visa sina känslor för barnen för att inte oro dem. Vuxna tror att de kan dölja sina känslor genom att uppträda normalt. Barnen kan uppfatta detta som en brist på sorg hos de vuxna. En del barn upplever att de inte blir sedda av personer de möter utanför hemmet. Det är bristande kunskaper om barns sorgereaktioner, som ligger bakom lärarnas attityder. Det har hänt att lärare såväl som andra vuxna försökt tränga undan otäcka händelser i barnens liv för att skydda sig själva, då de tänkt att de lika gärna kunde varit de som var drabbade. Detta är en naturlig reaktion, men det är viktigt att lärare och även andra vuxna kan gå vidare från detta stadium som kallas för förnekelse. Läraren kan i en del fall vara den enda tillgängliga personen som förstår sig på barn enligt Dyregrov och Raundalen. Ekvik (1993) skriver att många vuxna känner ett hinder att prata med barn om döden och smärtan att förlora någon man tycker om, dessa vuxna menar att skona barn från påfrestningar att prata om sorg och obehagliga saker.

2.9 Enskilda elevers behov - att bemöta den enskilde individen

Dyregrov och Raundalen (1995) menar att om en elev får uppleva ett dödsfall i familjen är det bäst om den får komma tillbaka till skolan så snabbt som möjligt. Läraren visar en omtanke om familjen genom att tidigt ta kontakt med den drabbade eleven och dennes familj. Ekvik (1993) skriver också att det i många fall är bäst för eleven att komma tillbaka till skolan så snart som det går och att den ska få känna sig trygg. Ekvik påpekar att det är viktigt att försöka ta sig tid att visa eleven uppmärksamhet om det som händer, att lärarna vet om att det kan vara en livshotande sjukdom hos barnets förälder eller syskon. Ekvik menar vidare att det betyder mycket för barnen att få omsorg och uppmärksamhet. Enligt Dyregrov och Raundalen (1995) vill de flesta elever som är drabbade av sorg, att läraren talar om vad som hänt för övriga i klassen antingen innan den drabbade kommer till skolan eller då den har kommit, medan några elever inte vill att man pratar om det som skett. Men om läraren talar om anledningen till varför det är viktigt att också informera de andra eleverna, går de oftast med detta (a.a.). Ekvik (1993) skriver att det är viktigt att veta att sorg tar tid också för barnen.

2.10 Klassrumssamtal - att bemöta klassens sorg

Om det är en stor händelse som drabbar många elever brukar rektorn ge information till hela klassen hävdar Dyregrov och Raundalen (1995). Lärarna kan därefter på ett lugnt och direkt sätt förmedla till sin klass den information som finns. Genom att man pratar om det inträffade kan man lättare förstå hur andra reagerar. Läraren kan också ta upp vissa regler som kan gälla för klassen som ger eleverna och läraren en extra trygghet. Någon regel kan vara att eleverna inte ska prata med andra om vad deras klasskamrater nämnt på mötet. På det sättet lär barnen sig visa respekt för varandra. En annan regel är att ingen heller ska tvingas säga något i klassrummet om den inte vill det. Lärarna kan under ett sådant möte också se om vissa elever behöver extra stöd och hjälp. Barn kan visa stor omsorg om och stödja varandra, vilket också läraren kan uppmuntra. Barns empati stimuleras på detta sätt. Barn är i behov av konkret information. Då de sätter ord på sina intryck och reaktioner, bör läraren inte säga att det är normalt utan istället fråga om det är några andra som upplever samma sak. Lärarna kan också på ett kontrollerat sätt sätta sina ord på hur det känns för dem det som har hänt. Barn ska uppmuntras till att dela sina upplevelser med andra menar Dyregrov och Raundalen. Ekvik (1993) skriver att man ska uppmuntra till samtal om det inträffat en förlust av en elev.

2.11 Pedagogers reaktioner i en sorgesituation

Ekvik (1993) skriver att det är viktigt att läraren tar hand om sina egna reaktioner också. Det är betydelsefullt att de som arbetar med människor kan vända sig till någon med sina

upplevelser och reaktioner. Som lärare kan man inte vara till någon hjälp för sin klass eller den enskilde individen om någon drabbats av sorg, om man inte själv klarar av att prata om sorg, död och känslor. Det är därför viktigt att sådana ämnen ingår i schemat, när det gäller lärarutbildningar menar Ekvik. Lärarna har olika roller och ska möta andra lärare som kollegor, och också vara tillgänglig för sina elever med deras anhöriga samt i föräldragrupper. Om det ska gå bra, krävs det att de vågar möta sig själva och sin egen sorg hävdar Ekvik.

2.12 Ritualer som hjälper barn i sorg

Ekvik (1993) menar att det angår hela skolan när en elev dör. En del skolor väljer att ha en gemensam markering för alla elever då de träffas i exempelvis gymnastiksalen för gemensam information. Det flaggas på halv stång och rektorn brukar hålla ett minnestal. Ett fotografi av den avlidne eleven är vanligt där det dekorerats med ljus och blommor runt detta, för att alla ska kunna veta vem det är, om det är en stor skola. I stora skolor där inte alla känner den döde är det viktigt att tänka på att både göra ett bra sorgearbete för de elever som sörjer och även för de barn som inte sörjer, för att de inte ska behöva känna sig åsidosatta eftersom de inte kände den avlidne. Ekvik hävdar vidare att vuxna fräntar sig själva och barnen möjligheter att ge uttryck för det de bär inom sig om det skärs ner på ritualer. Detta uppmanar barnpsykologer att låta barn få delta i. Barn blir ofta utestängda från att se en död människa. Det hjälper dem att förstå att den avlidne verkligen är död, att det är en död kropp som begravs. Barn ska då vara väl förberedda, och få tillfälle att bearbeta sina intryck (a.a.). Dyregrov (1994) har arbetat med sorg – och krisreaktioner i över tio år enligt författaren själv. Dyregrov menar att barn kan vara med på både begravning och visning av den döde och att det är både bra och nödvändigt för att man ska kunna klara av dödsfallet på bästa sätt. Men Dyregrov nämner samtidigt att barn inte ska se den döde om den är vanställd på grund av dödsfall genom olycka. Barn uttrycker sig vanligtvis mera via handling och lek än med ord. Att få lägga blommor eller ritade teckningar på en grav kan befrämja konkreta och direkta uttryck för inre känslor för barnen. Ritualerna blir viktiga för sörjande barns anpassning till det nya livet.

Ekvik (1993) påvisar att man kan använda sig av andra kreativa uttrycksformer också som att rita, skriva, läsa dikter eller berättelser och använda sig av sång och drama. Tankarna och intrycken av vad som hänt kan konkretiseras och bli till en helhet om man iscensätter olika skapande aktiviteter. Barn leker också ofta av sig sorgen genom att exempelvis i leken befinna sig på sjukhus eller begravning (a.a.).

2.13 Att bemöta barns sorg som vuxen och som pedagog

Dyregrov och Raundalen (1995) menar att när lärarna får reda på hur barn tänker och känner i sin sorg, visar de en stor förståelse för deras behov. Pedagogerna kommer att bättre kunna ge stöd åt sina elever då de drabbas av dödsfall gällande släkt och vänner, då de har en utökad kunskap och mod att möta sådana situationer. Lärarna har goda utgångspunkter eftersom de känner barnen och deras personligheter och eleverna litar på dem. Dyregrov och Raundalen fortsätter vidare att säga att pedagogerna är experter på att förmedla kunskap och information till elever. Viktigt att tänka på att flickor lättare kan acceptera och uttrycka sina känslor, samt att de också i större omfattning än pojkar anförtro sig åt vänner och föräldrar. Det är svårare för pojkar att sätta ord på sina känslor. Genom att pedagogerna närmar sig pojkarna mera försiktigt, kan de få dem att uttrycka sina tankar och känslor i ord. Genom att underlätta den kognitiva bearbetningen av vad som skett främjar vi barnens förståelse. På det sättet kan missförstånd, fantasier och onödig ångest undvikas. Det är viktigt att anpassa informationen efter barnens ålder och mognadsnivå. Om barnet sett ett dödsfall eller varit överlevande i en olycka där andra gått bort, är det bra om barnet i detalj får berätta om vad som hänt eller i

lekar illustrera det inträffade. Obehaget kan då reduceras och minnesbilderna kan minskas enligt Dyregrov och Raundalen. Ekvik (1993) nämner att möjligheterna finns att ta in resurspersoner som polis, läkare och präst, vilka kan lämna värdefull och nyttig information som kan behövas beroende på vad som hänt, hur olyckan, sjukdomen eller dödsfallet uppkommit. Det kan också vara ett bra stöd att använda sig av präst eller skolpsykolog i sorgearbetet. Men som Ekvik också påvisar bör ingen ersätta lärarna som de centrala ledarna av elevernas sorgearbete, eftersom de och eleverna känner varandra bäst. Ekvik skriver att lärare kan märka att några barn får behov av att prata om husdjur eller människor som har dött då det inträffat sorg i skolan. Det är då viktigt att lyssna på det även om uppmärksamheten riktas på det aktuella dödsfallet.

Vuxna vill ofta bara se den ljusa sidan menar Björklund som Bendt (1993) skriver, även om barn föds som hela människor med både ljus och mörker. Vi vuxna måste vara med barnen i deras känslor nämner Björklund (a.a.) vidare, om det är något som väcker ångest eller rädsla. Det är viktigt att prata med barn om det svåra när de möter det. Genom smärta och konfrontation mognar vi alla. Barn lär sig hantera livet genom att göra egna erfarenheter. Vi ska stödja deras fantasibilder om de kommer med uttryck som "kan man leka med bilar i himlen". Fantasin måste få finnas. Vuxna ska inte beröva barnen deras himmel och deras tro på liv efter detta menar Björklund (a.a.).

Genom en vuxens närvaro kan barnen få en känsla av att inte känna sig övergivna. Som vuxen kan det kännas svårt att sätta ord på det som kan göra ont. Vi måste som vuxna stå ut med att barn blir förtvivelade och ångestfyllda och kan förlora helheten ibland påvisar Björklund (a.a.). Vi måste ha en tro på livet, att vi är en del i något större. Frågor om döden väcks när det är något hemskt som händer att någon ska dö eller har dött. En del vuxna tycker det är obehagligt och vill inte svara på barnens frågor, medan vissa kan skratta bort det menar Björklund (a.a.). Vi får inte undvika barnens funderingar, det är bättre att svara att man inte vet och på så sätt dela barnens undran än att helt klippa av skriver Bendt (1993). *Tillåt barnen att få språk för sorgen – ge den uttryck – genom att inte trycka undan den* (a.a. 1993 s.37). Stöd och uppmuntra barnen när de vill begrava en fågel som dött. Att stödja skapande uttryck som dans, lekar och ritande då barn vill bearbeta sina upplevelser är positivt. Hos människor finns en längtan att få prata om livsfrågor. Barn kan fråga om saker som kan kännas för personligt och känsligt för de vuxna som t.ex. död och krig. Om vi då inte lyssnar på barnen blir det enbart frågetecken i deras inre menar Bendt. Barn har helt andra existentiella frågor om de har erfarenhet av döden på nära håll i förhållande till barn som inte har de erfarenheterna. Vi ska inte skona barn från livets mörka sidor eftersom vi då hindrar dem i deras mognad och växande till hela människor (Bendt).

3 METOD

I följande kapitel redogörs för och motiveras den metod som använts i studien. Därefter följer en beskrivning av urvalet och de etiska riktlinjerna för undersökningen. Hur undersökningen genomförts och hur data bearbetas beskrivs, samt tillförlitligheten som också diskuteras.

3.1 Val av metod

Patel och Davidson (2003) skriver att, hur man väljer att bearbeta och analysera informationen som samlas in, har betydelse för vilken inriktad forskning det blir. Författarna beskriver två olika inriktningar, den kvantitativa och den kvalitativa. I den kvantitativa metoden används statistiska bearbetnings- och analysmetoder. I den kvalitativa forskningsmetoden fokuseras datainsamlingen på "mjuk" data t.ex. kvalitativa intervjuer och tolkande analyser dvs. med verbala analysmetoder av textmaterialet (a.a.).

Bryman (2006) redogör för vad det är som skiljer kvantitativ och kvalitativ forskning åt. Bryman menar att med den kvantitativa metoden är forskaren inriktad på den siffermässiga mätmetoden av det sociala livet, medan den kvalitativa forskaren använder sig av ord vid sina analyser av samhället. Forskarens intressen och frågor utformar undersökningen. I den kvalitativa metoden är det aktörernas perspektiv som är utgångspunkten, vad de anser vara viktigt och betydelsefullt. Forskaren som gör kvantitativa studier är inte inblandad personligen med försökspersonerna då de gör t.ex. enkätundersökningar träffar de aldrig de medverkande. Forskaren med kvantitativ inriktning menar att om de blir engagerade i personerna som studeras, kan deras objektivitet hotas, objektiviteten framhålls som ytterst viktig i denna inriktning.

En forskare med kvalitativ inriktning strävar efter att få en nära relation till undersökningspersonerna, för att på så sätt kunna förstå världen på liknande sätt som de gör. Kvantitativ forskning är mycket strukturerad eftersom forskaren vill få fram begrepp och frågeställningar som ska utgöra fokus för undersökningen. Den kvalitativa forskningen brukar vara mera ostrukturerad för att nå fram till deltagarnas tankar och upplevelser som den empiriska informationen ska bygga på. Den kvantitativa forskningen går ut på att uppgifterna ska kunna generaliseras till en population från ett relevant stickprovsunderlag, medan den kvalitativa strävar efter att ge en förståelse för värderingar, åsikter och beteenden i det sammanhang som undersökningen genomförs i (a.a.).

Patel och Davidson (2003) skriver att det som avgör hur den kvantitativa eller kvalitativa forskningen bedrivs är hur undersökningsproblemet har formulerats. Om intresset av svar på frågor som t.ex. "vilka är skillnaderna?", ska statistiska bearbetningsmetoder användas. Men om problemet handlar om att tolka och förstå t.ex. människors erfarenheter bör verbala analysmetoder användas. Den kvalitativa undersökningsmetoden har använts i denna studie eftersom mitt syfte var att undersöka vad pedagogerna ser för möjligheter och hinder utifrån egna erfarenheter med att bemöta barns frågor om liv och död, och då barn har sorg samt också vilka förhållningssätt som de själva anser vara av betydelse i mötet med barnen. Tolkningen och förståelsen av pedagogernas erfarenheter vill också framhållas i enlighet med Patel och Davidson.

Kvalitativ intervju

Bryman (2006) skriver att intervjuer är den mest använda metoden inom den kvalitativa forskningen. Det är för att intervjudelen är så flexibel den blir så attraktiv. Kvale (1997) skriver att forskningsintervjun är ett professionellt samtal. Det är ett samtal som har en

struktur och ett syfte, där målet är att få ut nyanserade beskrivningar av de intervjuades livsvärld.

Intervjumetoden väljs här för att få en fördjupad kunskap om hur pedagogerna själva upplever sina situationer med barnen. Intervjumetoden kan också leda till mera omfattande och djupa svar. Kvale (1997) menar att vi genom samtal lär känna andra människor, vi får också veta något om deras erfarenheter, känslor och den värld de lever i. Genom de ställda frågorna och det lyhörda lyssnandet införskaffas grundliga kunskaper som intervjuare. Kvale skriver vidare att om intervjuaren vet vad hon ska fråga om och varför, klargörs innebördernas betydelse för arbetet och får på så sätt en tillförlitlig utgångspunkt för analysen. Eftersom målet var att forskningsfrågorna skulle bli besvarade visste jag vad och varför de valda intervjufrågorna ställdes. Det har också klargjorts i bakgrunden och syftet.

Bryman (2006) tar upp två olika intervjumetoder. Den ena är ostrukturerad intervju, där det kan ställas enbart en fråga och där intervjupersonen får svara fritt. Detta kan liknas mera vid ett vanligt samtal. Medan en semistrukturerad intervju följer specifika teman, som ska komma till sin rätt, även om intervjupersonerna har stor frihet att själva utforma svaren på sitt sätt. Frågorna behöver inte komma i samma ordning som de står i intervjublad. Frågor som inte finns med i intervjuguiden kan också behöva ställas om de anknyter till det som intervjupersonen sagt (a.a.). En semistrukturerad intervju (se bilaga 1) har använts, jag ville beröra vissa teman för att få svar på mina forskningsfrågor.

3.2 Urval

För studien har enbart pedagoger med förskollärautbildning som arbetar i förskoleklass valts ut. Anledningen till att det blev pedagoger i förskoleklass är för att begränsa urvalet. Undersökningen och resultatbearbetningen bedömdes bli för omfattande om det också skulle ha innefattat pedagoger som arbetar i förskolan. Den tid som är avsatt för examensarbete hade då inte räckt till. Pedagogerna följer inte heller samma läroplan, vilket är ytterligare en anledning till att enbart de som arbetar i förskoleklass valts ut. Pedagogernas ålder var mellan 42 och 54 år. De har 17-35 års erfarenhet inom förskolläraryrket. Mellan 5-15 år har de arbetat i förskoleklass. Det som jag var intresserad av i mitt urval av pedagoger var om de hade någon erfarenhet från sitt yrke av barn som drabbats av sorg eller om det hade hänt något allvarligt i deras skola, i form av dödsfall eller olyckor med barn eller vuxna inblandade. Anledningen till detta var att försöka få en fördjupad bild av det förhållningssätt pedagoger visar barn med existentiella frågor och i sorg. Det visade sig att de pedagoger som intervjuades hade erfarenhet av detta. Kvale (1997) skriver att så många personer ska intervjuas som behövs för att få den kunskap man söker i undersökningen. Då intervjuer gjorts med fyra pedagoger ansågs svaren ge den kunskap min undersökning krävde. Pedagogerna arbetar i olika förskoleklasser och i tre olika skolor. Skolorna är belägna i en mindre stad i södra Sverige. En av skolorna har elever från förskoleklass upp till år 6. De två andra skolorna har elever från förskoleklass upp till år 5. De intervjuade pedagogerna har mellan 18-19 elever i sina förskoleklasser. En av de intervjuade var jag bekant med sedan tidigare, de andra tre var helt nya personer för mig.

3.3 Etiska riktlinjer

Bryman (2006) och Kvale (1997) tar båda upp etiska riktlinjer, vilka är viktiga att följa när man gör en undersökning. Bryman (2006) skriver att forskaren ska informera om undersökningens syfte och att deltagandet för pedagogernas del är frivilligt. Detta kallar Bryman för *informationskravet*. Pedagogerna informerades om vilket syftet var med min studie. *Samtyckeskravet* som är den andra etiska riktlinjen liknar den första dvs. informera att

informanterna deltar frivilligt, där de då har rätt att själva bestämma om de vill delta. Pedagogerna informerades om detta. Det tredje kravet är *konfidentialitetskravet*. Enligt Kvale (1997) ska forskaren skydda intervjuarnas privatliv genom att ändra på namn och andra identifierande drag då intervjuerna redovisas. Fiktiva namn har därför valts ut på de intervjuade pedagogerna för att skydda deras skola och identitet. Det fjärde kravet kallar Bryman (2006) för *nyttjandekravet*. Uppgifterna som samlats in om de enskilda personerna får endast användas för forskningsändamål. Detta har mina informanter också blivit informerade om.

3.4 Genomförandet

Bryman (2006) skriver att intervjuaren ska försöka formulera intervjufrågor på ett sådant sätt som ska underlätta svaren på de forskningsfrågor man ställt. Jag började med att skriva intervjufrågor utifrån varje forskningsfråga. Det blev på så sätt olika teman som skulle beröras. Det var lättare att ha forskningsfrågorna med i intervjuguiden (se bilaga 1) som en överskrift för de intervjufrågor som skulle ställas till pedagogerna. Det gjorde intervjuguiden mera lättöverskådlig för mig som intervjuare. När intervjuguiden var klar togs telefonkontakt med pedagogerna. Det var till en början svårt att få tag på tillräckligt många pedagoger som hade möjlighet att delta, eftersom sommaren med semester började närma sig. Några pedagoger ansåg inte heller att de hade någon erfarenhet av barns sorg eller att deras skola varit drabbad av sorg eller förluster. Pedagogerna som deltog arbetade inte tillsammans, vilket också var ett krav från min sida. Under telefonkontakten informerades om de etiska riktlinjerna, att det var frivilligt för deras del att delta och syftet med min undersökning. Jag informerade också om att de skulle få vara anonyma i rapporten. I informationsbrevet ges information om vad uppsatsen handlar om och hur lång tid intervjun beräknas ta. Detta brev (se bilaga 2) valde samtliga pedagoger att läsa då vi träffades vid intervjutillfället.

Kvale (1997) skriver att forskaren ska vara insatt i intervjuens fokus. De semistrukturerade frågorna kändes bra att använda sig av (se bilaga 1) för att få ut det väsentligaste vid intervjuerna. Kvale påvisar vidare att intervjuaren ska beskriva syftet med intervjun för informanterna. Detta gjordes både under telefonsamtalet med pedagogerna och då vi träffades vid intervjutillfället. För en del av pedagogerna var någon fråga svårförståelig men då försökte jag förtydliga genom att ändra om frågan eller lägga till något med liknande innehåll. Som intervjuare ska man visa hänsyn genom att låta informanterna tala till punkt och ge dem tid att tänka efter. Efteråt märkte jag att jag avbröt den första intervjupersonen för ofta vid intervjutillfället, troligtvis på grund av min ovana som intervjuare. Att lyssna uppmärksamt på det som undersökningspersonerna säger är av stor vikt, vilket uppnåddes. Det ställdes också olika följdfrågor till intervjupersonerna, eftersom varje person uttrycker olika händelser som har betydelse för dem. Jag försökte visa flexibilitet och öppenhet under hela intervjun. Svaren på mina semistrukturerade frågor var utgångspunkten och samtalen styrdes alltid åter till dem

Under telefonsamtalen informerades jag om att en bandspelare skulle användas, för att komma ihåg det de förmedlade. Bryman (2006) skriver att kvalitativa forskare brukar använda sig av bandspelare eftersom tillvägagångssättet är viktigt för analysen, som ska vara detaljerad och för att också fånga intervjupersonernas svar med deras egna ord. Bryman menar att intervjun bör genomföras i en lugn och ostörd miljö, vilket också gjordes. Pedagogerna tog god tid på sig och ingen föreföll vara stressad under intervjun. Bakgrundsinformationen som bland annat var pedagogernas ålder spelades inte in för att ingen obehörig skulle kunna komma åt informationen och noggrannheten kring sekretessen är ytterst viktigt.

Genom att börja med bakgrundsinformationen skulle informanterna känna sig bekväma med mig som intervjuare. Intervjun tog mellan 45 och 60 minuter. Den första intervjupersonen fick en fråga ytterligare vid ett senare intervjutillfälle, eftersom det ansågs behövas för min studie. Frågan hade kommit till då intervjun genomfördes med de övriga pedagogerna. Den frågan har även lagts till i den semistrukturerade intervjuguiden. Pedagogerna tillfrågades både före och efter intervjun om de hade något de ville fråga om. Det hade de inte, de uttryckte enbart att de kände sig uttömda av att ha fått berätta om sina erfarenheter. Alla pedagogerna informerades om att de kunde få läsa sina egna transkriberade intervjuer, vilket samtliga då ville göra. Pedagogerna uttryckte att de hoppades att deras intervjusamtal skulle berika min undersökning. Det var en pedagog som tyckte att mina frågor och hennes svar, fick henne att fundera över varför de inte pratar mera med barn om döden. Hon sa också att sådana ämnen kanske hon skulle lägga till.

3.5 Databearbetningsmetod

När den första intervjun var gjord började transkriberingen av den. Det var positivt att göra utskriften omgående eftersom det då märktes vid avlyssnandet att intervjuaren avbröt, och vid något tillfälle ställdes också ledande frågor. Det är svårt att helt undvika att ställa sådana frågor och ibland kan man också få oväntade svar. Kvale (1997) skriver att uppgiften inte är att undvika ledande frågor utan att erkänna betydelsen av dessa. Intervjuerna har noggrant skrivits ut, men viss korrigerings har gjorts där upprepningar och icke betydelsebärande ord tagits bort. Egna anteckningar har också gjorts av det inspelade bandet genom att sätta ut kort paus eller småkratt då det inträffat vid intervjuerna. Det sagda och det osagda kan på så vis begrundas då arbete med analysen sker. Kontakt togs åter med mina informanter då utskriftarna var färdiga angående om de fortfarande ville läsa det de sagt vid intervjutillfället. Alla utom en valde att läsa det skrivna materialet. Den pedagogen hade inte möjlighet att läsa det före sin semester, och menade att hon litade på mig som intervjuare då det gällde sekretessen och att det hon hade sagt säkert stämde i det utskrivna. De andra pedagogerna ansåg att det stämde väl överens med vad de hade uttalat vid intervjun. Det skrivna materialet var bitvis svåräst enligt pedagogernas utsagor, eftersom det talade språket skiljer sig från det skrivna. Någon pedagog uttryckte missnöje då hon fick se det i utskrift. Med anledning av detta, valdes en beskärning av det transkriberade materialet gällande några uttrycksformer där ord som va, och upprepningar tagits bort. Enbart småjusteringar av textmaterialet har gjorts, eftersom ursprunget ska behållas i möjligaste mån. Tacksamhet från min sida framfördes gällande pedagogens medverkan vid intervjun, uppskattning uttrycktes också till de andra pedagogerna.

3.6 Tillförlitlighet

Validitet handlar om hur forskaren observerar eller identifierar det som avses att utföras menar Bryman (2006). Med hjälp av den kvalitativa undersökningsmetoden införskafter sig forskaren en tolkning och förståelse av informanternas erfarenheter. Pedagogerna har fått läsa sina utsagor och konstaterat att det de sagt stämmer med det som skrivits och att det har utförts noggrant. Kvale (1997) skriver om reliabilitet att om två personer skriver ut något, kan det skilja sig åt. Eftersom både intervjuerna och utskriftarna är utförda av mig personligen, anser jag att reliabiliteten är hög. Varje inspelat band är noga genomgången och för att försäkra mig om att ingenting gått förlorat har avlyssnandet skett två gånger. I några fall har ledande frågor ställts, men i största möjliga mån har detta undvikits.

Bryman (2006) skriver om två personer vid namn Lincoln och Cuba som tar upp om trovärdighet och äkthet som en bedömning av den kvalitativa undersökningen. Om det är många olika beskrivningar av den sociala verklighet som studerats, är det beskrivningen som

forskaren kommer fram till som är avgörande för hur acceptabel den är i andra individers ögon. Att rapportera resultatet till intervjupersonerna och få bekräftat att det skrivna stämmer överens med det som sagts ökar tillförlitligheten. Att undersökningen också utförts i enlighet med de regler som finns t.ex. etiska riktlinjer hör till tillförlitligheten (Bryman 2006). Eftersom kvalitativa intervjuer gjorts är det viktigt med täta beskrivningar av materialet för att visa på bedömningen av hur pass överförbara resultaten är i en annan miljö menar Lincoln och Guba. Genom att en fullständig redogörelse av hela forskningsprocessen gjorts där bl.a. val av syfte och urvalsgruppering noga beskrivits, anser jag undersökningen vara pålitlig. Personliga värderingar har inte medvetet påverkat slutsatserna i denna undersökning.

4 RESULTAT

I resultatet delas intervjuarnas svar in under olika över- och underrubriker för att lättare synliggöra svaren på forskningsfrågorna. I resultatdelen valdes att först ge min tolkade version av vad pedagogerna gett uttryck för, därefter visas med citat för läsaren vad pedagogerna sagt. Kapitlet avslutas med en sammanfattning av vad som framkommit i undersökningen utifrån syftet och forskningsfrågorna. Intervjupersonerna har givits fiktiva namn; Birgitta, Maria, Sofia och Clara för att inte avslöja deras identitet.

4.1 Barns tankar och uttryckssätt för existentiella frågor enligt pedagogernas uppfattning

Barns tankar om döden i sexårsåldern

Pedagogernas erfarenhet är att barn är nyfikna på vad döden innebär, först när de själva upplever det i form av någon nära anhörigs bortgång eller ett husdjurs död. De säger också att barn inte förstår, döden är troligtvis för abstrakt för dem. Enligt pedagogernas utsagor upptar döden barns tankar när de får erfarenhet av det. De har då fått kunskap om vad döden innebär, att döden är slutgiltig. Barn pratar mera om konkreta saker än om känslor.

Dom är väldigt nyfikna på vad det är för någonting. Men dom vet ju egentligen inte vad det är. Men dom är nog nyfikna och vill veta väldigt mycket om det. En del barn har inte alls kommit dit att dom tänker på döden så mycket. (Sofia)

Det är skillnad om dom har någon erfarenhet då börjar tankarna snurra, så har jag upplevt det. Alltså dom kan ju komma och prata om det man har erfarenhet utav, det är ju kanske om det är något djur som har dött, eller kanske det är en mormor eller farmor. Dom pratar ju om det väldigt konkret. Det är ju min mormor som har dött och deras känslor pratar dom ju inte mycket om tycker inte jag. Det kan bli mer konkreta saker och dom ska gå på begravningen. (Birgitta)

Barns kommunikation om livets existens och döden

Bland pedagogerna var uppfattningarna olika och även hos samma pedagog om barn pratar om liv och död i skolan. De flesta pedagogerna ansåg att barn inte pratar ofta om sådana saker i skolan annat än om det hänt något i deras egen omgivning. De var för övrigt överens om att barn i sexårsåldern ställer frågor om döden. Maria nämnde att först när något barn tar upp det, vilket de gör ibland enligt henne, blir det diskussion om det och då är de också mottagliga för det menar hon.

Ja emellanåt gör dom det. När det kommer upp att någon, de spinner ju ofta vidare om det är någon som säger att; ja nu har min mormor gått bort eller så. När det händer någonting är det ju, så då har man en diskussion, för det är ju då dom tar till sig det. (Maria)

Maria menade samtidigt att barn inte pratar om det i klassen utan det blir istället i hemmet som de ställer sina existentiella frågor. Enligt hennes uppfattning är det särskilt utmärkande för sexåringar att de tänker mycket på frågor som rör liv och död.

Men jag har inte varit med om att dom har frågat i klassen eller så det har jag inte. Nej dom gör inte ofta det. Det är liksom ingenting som det är om det händer något. Men annars kan man ju känna så att det är typiskt sexårsåldern så att man just har sådana tankar då [...].(Maria)

Men jag har hört någon förälder som har tagit upp det. Att det rör sig mycket, alltså det är ju mycket såna frågor som existentiella frågor som rör sig i deras huvud. Vad händer om du dör mamma, vad händer med mig då? Att dom är oroliga liksom att någon ska gå bort eller någon ska bli sjuk. Det är ju typiskt sexåringar det är det. (Maria)

Sofia menar också att det kan komma upp ämnen som döden som barnen själva kan ta upp.

Ja i sexårsgruppen där vi är då sitter vi ofta och har samling och då får de berätta, vad de har gjort i helgen, eller vi sitter varje dag och pratar lite och då kommer det ofta sådana saker. Dom har gjort det eller dom ska göra det eller nu har min farfar dött eller det har hänt saker. (Sofia)

4.2 Pedagogernas åsikter om sitt eget bemötande av barns existentiella frågor

Pedagogernas bemötande då barn frågar om liv och död

Alla pedagogerna tycker att det viktigaste är att vara lyhörd och ärlig när barnen kommer och berättar något. Pedagoger får inte visa barn att det är svårt att prata om döden även om man kan tycka det själv som vuxen anser Clara.

Vara så ärlig som vuxen också att säga; "Nej vi vuxna vet inte heller vad det är för någonting". Men man får ändå svara och säga det. Man får inte tycka att det här är svårt att prata om. Visst det är svårt, men man måste göra det. För tar barnet upp någonting sådant här, då är det jätteviktigt att svara dom. Alla kommer ju och dö, det vet dom ju och man kan även dö som barn och jag tycker också det är viktigt på något vis att säga det. För det kommer de också komma i kontakt med. (Clara)

Att inge barn förtroende och leva sig in i barns sorgearbete verkar vara viktigt enligt Sofias möte med barn som har mist husdjur.

Om vi har pratat om döden om djur, de har ju husdjur som har dött och så. Det berättar de gärna om att hunden dog och jag var jätteledsen. Ibland kan det komma att vad tror du? Han sitter nog och titta uppe i himlen. Jag kan tycka att det är en härlig känsla att inge barnet. För jag kan ju inte ge ett svar, för då ljuger jag för barnen. Men däremot så kan man ju säga, ja det kanske är så att han finns där uppe i himlen och tittar ner på oss och så. (Sofia)

Sofia påvisar vidare att det är viktigt att lära barnen att vi alla tycker olika saker att vi alla ska skaffa oss vår egen uppfattning.

Det är ju olika vad folk tycker och det måste man acceptera. Men du får tro precis vad du vill. Så jobbar jag väldigt mycket. Det försöker vi nog lära barnen, tror du på det så är det inte fel. Då måste man ju ha sin egen uppfattning i det. (Sofia)

Maria menar att man inte ska förstora barnens frågor genom att fortsätta prata om det och inte ta det enskilt med något barn heller, men det kan kanske bero på att hon inte har erfarenhet av det.

Nej, nej inte alls utan man tar det som en gemensam sak man gör ingen affär av det så. För det är ju alltid så du ska aldrig prata med ett barn mer än vad det frågar efter. Jag har nog inte varit med om det varit något enskilt barn som har kommit liksom och pratat så om det. (Maria)

Pedagogernas svar på om de introducerar ämnen som liv och död

Pedagogerna tar inte upp ämnen som döden i sina förskoleklasser, förutom om det har hänt något som dödsfall eller olyckor. Alla tre skolorna som pedagogerna arbetar i har varit drabbade av sorg. Det har då varit elever eller/och lärare som avlidit. Birgitta är den enda av pedagogerna som tar upp döden medvetet och det gör hon enbart då det är Alla Helgons helgen och då går de upp till gravarna och tittar med barnen. Det har varit mycket positivt från barnens sida att det varit en lärare som har med inlevelse berättat fantasihistorier om några personers liv som har sina gravstenar på den kyrkogård de besökte.

Ja det är ju just då vid Alla Helgons helgen som det kommer upp då. Men annars så tar man inte upp det. Men jag tycker det är lite aktuellt då att förklara för barn alla helgons dag vad är det för något. Vi sitter och pratar, [...] att man kan minnas dom som har dött och att man kanske går till graven och sätter ett ljus. Sen har vi gjort så, vi har en lärare som är väldigt duktig på att berätta. Så ibland så har hon valt ut en gravsten och så har hon vävt en berättelse runt dom här namnen som står på gravstenen. Det har dom (barnen) tyckt varit väldigt spännande. (Birgitta)

Maria tar inte upp ämnen som döden, även om det varit någon förälder som har medgivit att dennes barn har ställt existentiella frågor hemma. Hon ser inte någon anledning att ta upp det i klassen.

Nej, nej för det kanske bara är ett barn av tjugo som det berör, då tar man inte upp det så. Då får ju föräldern ta det eftersom det är ju föräldern den har sagt det till. Ja men man tar ju inte upp om inte barnet själv tar upp det så pratar inte vi om det. Det är ingenting som vi pratar om som något ämne eller så. Vad skulle det finnas för någon anledning till det? (Maria)

Pedagogernas motiveringar till varför de inte tar upp ämnen om liv och död

Pedagogerna har egentligen inget enkelt svar på varför de inte tar upp ämnen om liv och död. De tycker att barnen är mera "här och nu" som de uttrycker det. Det är bara om det har hänt barnet något som de pratar om det.

Nej det är en fråga jag faktiskt inte har tänkt på. Nej jag vet faktiskt inte. Jag tror att det många gånger så kanske det kommer upp så där spontant ändå och så pratar man om det. Men inte så att man har det som ämne, för dom är så fokuserade på att vara här och nu. Man vill kanske inte tänka på det heller. Barnen har kanske inte kommit dit och nej, det är ju mera när det händer och nu har mitt husdjur dött och så kommer det då. Eller nu ska jag på begravning för nu har min farfar dött och då kommer det mera spontant och då pratar man om det. (Sofia)

Sofia försöker ge en förklaring till varför hon inte har tagit upp ämnet i fråga. Hon anser att yngre barn inte har tidsuppfattning för att kunna förstå vad döden innebär.

Nej, alltså att barn, upp till sexårsålder så är dom ju lite sådär att. Ja nu är jag ju på skolan och sedan så har dom inte det där med begreppet med tiden hur lång t.ex. en dag är. Eller ett liv, dom är mycket här och nu. Men i sexårsåldern så börjar det ju lite så att "nu ska jag vara här till klockan fem", och då förstår dom vad klockan fem är. [...] därför har man kanske inte riktigt, haft det här med döden så mycket tror jag. Om man inte har råkat ut för det. (Sofia)

Clara tycker att det är så mycket hon vill hinna med och tycker att hon skulle vilja arbeta mera i en bok som heter "Livsviktigt" (Kimber, 2006) som tar upp om olika känslor

Nej, jag tycker att det är så mycket annat som jag vill. Jag känner att på de här timmarna när jag har förskoleklass, det är så mycket jag vill hinna. Då skulle jag jobba lite mer med

den här boken Livsviktigt, för där kan det ju komma också lite sånt där man pratar om känslor, det tycker jag är jätteviktigt. Det är inte om döden. Men det är ju mycket hur du ska vara som människa, hur du tänker. Det här just med känslor, med rädsla. (Clara)

Birgitta anser att man inte behöver ta upp frågor om döden eftersom hon menar att det kan väcka funderingar hos barnen. Hon anser att det är bättre att svara dem när de själva frågar för då är de mogna för det enligt henne.

Jag tror att man introducerar det när det blir aktuellt. För på något vis ställer man kanske bara eller väcker en massa funderingar som egentligen inte barnen behöver. Jag menar barn ska ju få vara barn så länge som det nånsin går, livets bekymmer det får dom i alla fall rätt så snabbt. Jag tror inte barn är mogna för dom här stora frågorna, alltså låt dom själva komma upp med det, och då svarar man för då är dom mogna för det. (Birgitta)

Maria tycker inte det är en pedagogs uppgift att föra diskussioner om existentiella frågor i skolan.

Nej, jag tycker inte det är vår uppgift att ta upp liksom att diskutera såna ämnen. (Maria)

Möjligheterna som pedagogerna ser i bemötandet av barns existentiella frågor

Pedagogerna anser att trygghet skapas hos barn genom att svara uppriktigt på deras frågor. Maria var den enda som ansåg att det inte gav henne något när hon pratar med barnen om döden.

Det är just att svara dom tycker jag är riktigt. Man försöker så att de inte ska bli rädda. (Clara)

Det klart att det kan ge barnen att dom blir trygga när man svarar på deras frågor. Inte för att det ger mig något speciellt bara för att jag pratar med barnen om döden det kan jag inte känna. (Maria)

Sofia nämner att det hon kan se som en möjlighet i dessa frågor är att barnen får lära sig att det inte är fel att det förekommer olika uppfattningar. Barnen får på så sätt bilda sig sina egna tänkesätt.

Jag kan nog se att man kanske blir mera uppmärksam att vi tänker väldigt olika, samtidigt så att det inte är som när någon annan var liten att så här är det och nu är det bara så och dör man så kommer man till himlen eller till helvetet eller så. Utan man lär barnen att själv känna efter att tror jag på detta och får man tro att man kommer någonstans, man blir bara maskmat. Jamen det får man också tycka eller tro. Att man ger dom att det inte är liksom att något är fel och att dom tänker till själva. (Sofia)

Hindren som pedagogerna ser i bemötandet av barns existentiella frågor

Några pedagoger ansåg att det inte alltid finns tid och möjlighet till att prata med barn om deras frågor om döden även om barnen själva tar upp frågor om detta. Pedagogerna anser att de får försöka vara flexibla och hinna svara ändå.

Ja, det är ju ofta att man kanske inte har tiden, så ibland kan det vara svårt att fokusera. Man har ju en viss tid på sig hela tiden, så det gäller ju och prioritera ibland ju. Men ibland får man vara väldigt flexibel. (Birgitta)

Sofia kunde först inte säga att det fanns några hinder. Men hon nämner dock att det förekommit fall i hennes tidigare förskolegrupp där barn har mist en [...] genom självmord. Ett ämne som hon ansåg var svårt att tala om. I dessa fall brukar inte Sofia beröra detaljerna

kring orsaken till bortgången, eftersom barnet inte heller visste om anledningen till hur [...] avlidit.

Jag vet inte om det finns några hinder egentligen. Olyckor och sjukdomar kan man ju alltid prata om, det är ju alltid värre när någon tar sitt eget liv. Det är ju svårare att prata om det då ju. Det måste i så fall komma från dom barnen då att dom berättar. Det är väl det i så fall om det är en som har tagit sitt liv. Som det här barnet då vet jag ju att [...] tog sitt liv, hon har ju inte berättat det för oss eller så. Hon har bara sagt att [...] varit sjuk och det är väl så hon har upplevt det. Då kanske man inte pratar så mycket mer i det utan då får hon lägga den ribban på något vis. (Sofia).

4.3 Pedagogernas bemötande då barn drabbats av sorg

Pedagogers beskrivning av vad sorg är

Pedagogerna anser att sorg inte enbart behöver betyda att någon dör även om det är den tanken som först uppkommer. De har mycket mera erfarenheter av barns sorg i samband med skilsmässor. Förändrade familjeförhållanden är vanligt förekommande. Att reagera med att bli ledsen är det pedagogerna först tänker på när människor befinner sig i sorg.

Sorg kan ju vara när någon dör så klart. Det är väl det som är sorg tycker jag det är ju när någon går bort. Det är ju förluster liksom det är det som är sorg egentligen när någon försvinner på ett eller annat sätt. (Maria)

Sorg behöver inte vara döden, sorg kan faktiskt vara inom skilsmässor också. Det ser jag mera av fast barn visar det på så olika vis. När vi tänker på sorg så är det ju att man blir så himla ledsen och man går ner sig för att det har dött någon eller så. Men många gånger kan ju sorg vara faktiskt så att man ska inte säga att man mister en förälder vid en skilsmässa men man mister sitt familjeliv på något vis. Det möter vi varje dag nästan här. (Sofia)

Clara ger en beskrivning av hur ett sorgearbete kan ges uttryck, och att chock är första reaktionen i ett sorgearbete.

Sorgearbetet är ju i olika faser. Precis när det har hänt, chock, då är man väl i chocktillstånd. Man tror ju aldrig att man ska kunna genomlida det att man [...] lever vidare. Men man gör ju det, man överlever, man är starkare än vad man tror. (Clara)

Pedagogernas sätt att märka om ett barn har sorg

Enligt pedagogernas åsikter ser sorg annorlunda ut hos vuxna än hos barn. De menar att vuxna sörjer hela tiden, medan barn sörjer en stund i taget och leker emellanåt.

Jag menar det är skillnad på en vuxen människa som har upplevt sorg. Du kan ju se på den människan att hon bär med sig det hela tiden. Men så tycker inte jag barn hanterar sorgen på det viset, utan det kan vara en stund och sen så leker dom lite och sen kan det komma tillbaka. Dom är inte ledsna eller går undan det är högst sällan. (Birgitta)

Clara kan se om ett barn inte mår bra det märks direkt menar hon.

Sen märker man ju också på ett barn om det är lite dämpat. På morgonen när vi säger god morgon, då kan vi se väldigt mycket hur ett barn mår. Det syns tydligt. (Clara)

Sofia berättar hur ett barn har reagerat på sorg i samband med skilsmässa, där barnet då har visat sin reaktion genom att uppvisa oroligt beteende.

En som varit väldigt lugn kan bli väldigt stirrig, det har vi nu ett fall så man känner inte igen henne riktigt. De pockar mera på uppmärksamhet för att bli sedda så. (Sofia)

Pedagogernas bemötande i samband med barns sorg

De flesta pedagogerna har varit med om barns sorg då en närstående gått bort. Clara berättar om ett fall där de fick prata mycket med det drabbade barnet. Det var hennes sätt att bemöta barnet.

Jag tänkte på ett fall som vi hade här för några år sedan då, vars förälder hade dött. Det här barnet ville ju prata om det här nästan varje dag. Då var det viktigt att bemöta och prata om det. (Clara)

Föräldern hade sagt till Clara att psykologen uppmanade att pedagogerna skulle prata med hennes barn om dennes bortgångne förälder. De pratade om det ofta med hela förskolegruppen.

Hon hade fått reda på det, för dom hade fått gå hos psykolog för det. Psykologen tyckte det var väldigt viktigt att vi talade om det här i skolan när barnet kom och ville prata om det. Då satt vi och bearbetade detta hela gruppen. Då kände det barnet sig nöjd att den hade fått uppmärksamheten och behövde prata om det. (Clara)

Maria har inte varit med om något barn som sört trots hennes mångåriga erfarenhet som pedagog.

Nu har jag inte varit med om det då. (Maria)

Pedagogernas bemötande utifrån olika kön i samband med sorg

De flesta av pedagogerna anser att de bemöter flickor och pojkar på likartat sätt.

Sorgen hoppas jag verkligen att man bemöter lika. Det kvittar vilket kön man är där. (Clara)

Sofia tror att pojkar har svårare att prata om sorgen än vad flickor har, pojkar bär det mera inom sig menar hon.

Jag tror att pojkar överhuvudtaget har svårare att prata om det. Medan flickor kanske pratar mera, dom har lättare och vill och dom tycker det är skönt att prata. Pojkar blir nog annorlunda tror jag. Jag tror nog att de är lite mera inbundna. (Sofia)

Sofia ger en förklaring till hur hon försöker förstå och hjälpa barn som har svårigheter att hantera sina känslor då de har sorg.

Vi diskuterar det nog så att man försöker och se att det är en anledning och att man försöker både prata med föräldrar och barnet att nu är det lite jobbigt här och det kanske är en reaktion på detta. Att man uppmärksammar det i alla fall. Det är ju svårt ibland och dom kanske inte alltid kan sätta ord på det dom känner. Jag vet inte varför jag är arg eller jag kanske inte är arg, jag är egentligen jättearg på min pappa men just nu är jag jättearg på Kalle för att han tog min kula. Fast i grund och botten är man arg innan. Det är den processen dom inte ser. (Sofia)

4.4 Pedagogernas erfarenheter av hur de upplevde och hanterade barns reaktioner då det varit elever eller lärare som avlidit.

Pedagogernas egna erfarenheter av barns sorg då det varit elever eller lärare som avlidit

Alla pedagogerna har varit med om sorg i skolan någon gång under de senaste fem åren. Det har då varit någon lärare eller elev som har avlidit.

Det fanns olika uppfattningar bland pedagogerna om hur barn reagerar när det inträffar sorg i skolan. Clara anser att barn tar det på stort allvar när det har hänt något som berör alla, och att

de verkade förstå det tragiska som inträffat. Ingen av pedagogerna hade några svårigheter med att själva visa att de var ledsna. Clara berättar här att hon och hennes kollega pratade mycket med barnen om att man kan dö som barn, eftersom det hade varit en elev som hade gått bort i deras skola. Denna elev var några år äldre än barnen som gick i förskoleklass. Barnen verkade vara mycket nyfikna genom att de ställde frågor om hur eleven hade avlidit då Clara informerade i barngruppen.

Då sa vår chef till oss att vi var tvungna att gå ut i barngrupperna och berätta detta. På morgonen så hälsade vi på dem och de fick komma in i ringen. Där hade vi tändt många ljus och då började vi berätta att det hade hänt något väldigt sorgligt här på skolan, att det var ett barn som hade dött dagen innan. Vi vuxna grät ju här också, jag menar barnen såg ju att vi var väldigt ledsna, för det blev ju som en chock för oss alla här på skolan. Då kom ju många frågor, hur det hade gått till? Hur han hade dött? De visste ju vem han var den här pojken och han var ju ett barn. Där kom det här in att man kan dö som barn pratade vi mycket om då. De tyckte det var lustigt, de förstod att detta var allvarligt. Det förstod dom ju. (Clara)

Clara fortsatte vidare att berätta att de hade en ceremoni för att minnas eleven. Hon vet inte hur barnen reagerade eller om de diskuterade det hemma eftersom det var ett längre lov dagen efter ceremonin.

Sen så hade vi ett litet minnesbord nere utanför matsalen. Vi gick till det här lilla minnesbordet och där var ett kort på pojken. Där låg fina blommor och man fick skriva eller rita någonting. Sedan gick vi in i matsalen och då var ju alla där och då stod ju vår rektor och berättade ju om detta. Men sen vet man ju inte egentligen hur reaktionen var när de kom hem om dom berättade för sina föräldrar. Det vet jag ju inte. För sedan var det ju lov. (Clara)

Marias version verkade vara att barnen inte förstod eller brydde sig om att reagera över en elevs bortgång (denna elev var också några år äldre än barnen som gick i förskoleklass) även om hon som pedagog uttryckte sorg över elevens död. Enligt Marias utsaga verkade inte barnen förstå hennes reaktion över det inträffade.

Dom reagerade ingenting barnen. Nej för jag var ju jätteledsen. Jag grät ju öppet här. Det har jag inga problem att visa. Men jag tyckte ändå dom kunde inte ta till sig det ändå fast jag var så ledsen. Det kände jag att det var bara liksom att lägga ner det. Dom brydde sig inte. Nej dom tittade så där konstigt på mig. Jag tyckte nästan det var lite förvånad reaktion faktiskt. Att dom inte liksom mera kunde visa förståelse eller nej ingenting. Det var jättekonstigt. (Maria)

I Sofias samtal med barnen då det varit en lärare som gått bort ansåg hon att barnen ställde mycket kloka frågor. Hon tycker också att barn lättare kan stänga av sina känslor genom att ställa direkta frågor, medan vi vuxna som hon uttryckte det är mera känslomässigt drabbade.

Då när det hände med den läraren tog vi väl upp det och pratade och vi var ju ledsna och barnen var ledsna och föräldrar var här. Mycket om varför man dör. Vi visste att hon skulle kremeras och då berättade man om det och en del gör på andra sätt och då kommer det ju. ”Ja min farfar gjorde vi så med och jag har varit på min mormors begravning.” Jag tycker att barn är väldigt så här, de har väldigt kloka frågor och svar, de har liksom en annan är ju så känslomässigt drabbad dom är mycket mera så här. ”Jaha, varför dog hon.” Medan vi tänker, man är bara jätteledsen och det gör jätteont och sådär. De blandar inte in riktigt känslorna på samma vis som vi gör. De kan stänga av mer. (Sofia)

Begravning och ritualer

Alla pedagogerna anser att det är bra om barnen får närvara vid begravningar och tillhörande ritualer. Sofia ger här sin åsikt om att det inte är något att dölja och hemlighålla för barnen.

Ja, jag tycker faktiskt det, jag ser ingen nackdel med det. Jag vet att jag haft föräldrar som har frågat [...], hur ska jag göra för att det var en nära släkting? Ja men jag känner att det är liksom ingenting att dölja alltså det är ju livets gång. Det ska de också lära sig att det är ju så. Annars är det ännu konstigare att var tog han eller hon vägen? (Sofia)

I Birgittas förskoleklass har de haft som tradition under de senaste åren att alltid gå upp på kyrkogården då det är Alla Helgons helg. De började med det när några elever hade gått bort i deras skola. Enligt denna pedagog uppkommer det då existentiella frågor hos barnen.

Vi har faktiskt gjort så att när det är Alla Helgona helg så har vi gått upp till kyrkogården och så har vi gått däruppe och tittat på gravarna och många gånger då, så kommer det ju upp om det någon släkting som har dött eller så. Så vill de ju gärna prata om det. För dom är ganska nyfikna om vad som står på stenarna och speciellt om det är till exempel barn eller någon som dom upptäcker har dött som är ungefär lika gamla som dom är. Då kan dom ha mycket frågor och funderingar. (Birgitta)

Maria berättar om en flicka som var med på sin pappas begravning. Hon menar att flickan införskaffade sig egen erfarenhet av att hennes pappa fick plats i en kista, som hon hade trott skulle vara en skattkista liknande den de har i förskolan. Pedagogen anser att det är av stor vikt att låta barn få delta eftersom de tar det naturligt.

Ja vet du det, han fick plats. För det var inte en sån skattkista som vi har på dagis. Alltså då var hon ju med och fick se liksom vad som hände och vilken kista pappa låg i, men hade hon inte fått vara med då så kanske hon aldrig hade frågat någon vuxen om det. Utan då hade hon skapat den bilden att det är denna lilla kista med armar och ben som hänger utanför, för han får ju aldrig plats i den här lilla skattkistan. För henne var det ju kista, så man ser hur viktigt det är att låta barnen vara med för dom tar det på ett helt naturligt sätt. (Maria)

Andra uttrycksformer som pedagogerna använder sig av i mötet med barn om död och sorg.

Sofia pratar om att hon använder sig av boken "Livsviktigt" (Kimber, 2006), de arbetar med att barn ska få ge uttryck för sina olika emotioner. Men inte just för att de har sorg utan för att hon tycker det är viktigt att barn får kunskap om olika känslor.

Vi har ju inte precis haft barn som har varit i sådan sorg. Vi jobbar ju lite efter det här med livsviktigt, det är väldigt mycket känslor Hur är man när man är glad, när man är arg, när man är ledsen? Vi har jobbat jättemycket med det med förskoleklassbarnen för det tycker jag överhuvudtaget är väldigt viktigt när dom är små att man har olika känslor. Så vi har ju målat gladteckningar, vi har målat argteckningar, vi har haft musik. (Sofia)

Birgitta säger att de har ritat och läst någon bok för att bearbeta sin sorg och upplevelser i samband med den bortgångne läraren. De använder sig ändå mestadels av språket då de hjälper barn hantera sin sorg.

Jag vet att vi har ritat för att bearbeta detta och då var det ju flera som kunde rita kistan. Speciellt om dom har varit med på begravning, då hade dom ju lite att ta på. Försökte bearbeta det och sen så har vi ju, börjat prata om det och berätta om vad dom har ritat. Vi har även använt olika slags böcker som handlar om döden och läst för barnen. Jag tänker på någon som heter "Herr muffins död". Men annars uttrycksformer utan det är mest språket och man pratar. (Birgitta)

4.5 Kompetenserna som pedagogerna anser vara viktiga då de ska prata med barn om existentiella frågor och deras sorg

Pedagogernas kunskaper om sorg och död

Pedagogerna menar att de inte har tillräckliga kunskaper för att bemöta barns sorg. Det kan vara teoretiska kunskaper pedagogerna syftar på då Clara talar om att det på hennes skola finns en krislåda. I den kan de inhämta kunskap och information om det uppstår en kris av något slag.

Man får ju aldrig tillräckligt med kunskap egentligen. Vi har en krislåda och där ligger väldigt, väldigt mycket litteratur och musik och sådant. Där står precis hur vi ska göra, när någonting inträffar. För det finns ju jättemycket bra böcker hur man ska tala med barn om döden. (Clara)

Enligt pedagogernas åsikter anser de sig inte ha några större teoretiska kunskaper från lärarutbildningen. De har heller inte varit på några kurser och föreläsningar som handlar om barns sorg och deras tankar om döden. Pedagogernas önskemål hade varit att dessa ämnen hade berörts mera under deras utbildning samt också i andra kurser.

I min utbildning så fick jag väl inte så där jättemycket om barn och döden. Sen har jag inte gått på någon kurs med just det här med krishantering. Så visst kunskap behöver man alltid. (Clara)

Ibland har man gått på någon föreläsning och så men jag kan tycka att det är mycket mera hur man ska bete sig mot barn men inte så mycket om döden, och sådana här svåra saker. Nej det tycker jag faktiskt inte. Det var en bra grej, det skulle man önska. (Sofia)

Pedagogernas hjälp utanför sitt yrkesområde då de behövt stöd och vägledning

Sofia nämnde att de brukar ta hjälp av barnpsykolog om de behöver extra hjälp och stöd, då barn drabbats av sorg, vilket de också har gjort enligt henne.

Skulle det vara att det hände någonting med ett barn i klassen eller en förälder och barnen är jätteledsna, då får man ju nästan kalla in en barnpsykolog för så kunnig är jag ju inte. Ja det gör vi ju och det gör vi i andra fall med, när man känner att man själv behöver ibland prata av sig och få tips och råd. (Sofia)

Clara menade att deras chef fanns till för dem då det inträffat sorg på skolan.

Vår chef var ett sådant stöd när detta hände. Hon sa till oss vad vi skulle göra. Hur vi skulle hantera den här sista dagen innan lovet med våra barngrupper. (Clara)

Kompetenserna som pedagogerna anser ha betydelse när de bemöter barn som har existentiella frågor

Alla pedagogerna talar om betydelsen av att ta sig tid att lyssna på barnen, när de pratar om döden och om sin sorg. Ärlighet, empati och förståelse är de viktigaste egenskaperna som pedagogerna eftersträvar.

Vara så ärlig som möjligt. Lyssna på dom när dom frågar, och svara så gott som man kan. (Clara)

Man måste kunna ha empati, du måste kunna ta dig tid för och lyssna. Du måste ju veta hur du ska bemöta barnet. När man pratar med barn så måste man prata på barnets nivå så att barnet förstår vad det handlar om. Du får lägga språket på en viss nivå så att du känner att du har en kommunikation eller relation så att det blir på ett rätt sätt. (Birgitta)

Kompetensen som Sofia också anser är viktig är att våga se sin egen begränsning som pedagog och då anlita professionell hjälp

Det är ju min skyldighet och se till att barnen får hjälp och det har vi ju barn av olika anledningar inte bara sorg, man känner att det här är inte min kompetens [...] att nu får vi rådfråga Bup (barn och ungdomspsykiatri) eller kurator eller skolsköterska. (Sofia)

4.6 Resultatets konklusion

Enligt pedagogerna är barn mottagliga för att kommunicera om vad döden innebär, när de själva får erfarenhet av det då t.ex. någon nära anhörig gått bort. Om barn inte har erfarenhet av det pratar de aldrig om det i skolan. Pedagogerna var ändå överens om att barn i sexårsåldern ställer existentiella frågor, men att det då oftast blir i deras hemmiljö. De såg ingen anledning att ta upp ämnen som döden i skolan, även om det varit föräldrar som sagt att deras barn pratat om det hemma. Deras motiveringar var att barnen själva ska föra det på tal, det är då barnen tar det till sig menar pedagogerna. Någon pedagog antydde att vi inte ska väcka funderingar om livets bekymmer eftersom barn ska vara barn så länge som det går, och menade också att de inte är mogna för den sortens frågor.

Det var svårt för pedagogerna att hitta ett direkt svar på varför de inte tar upp döden med barnen. Några av dem anser att det finns andra saker som är viktigare att prata om och lära barn, då de nämnde någon bok som tog upp om olika känslouttryck. En av möjligheterna som pedagogerna ser då de bemöter barn och deras existentiella frågor är att lära dem att det förekommer olika uppfattningar. De får på så sätt lära sig bilda sig sitt eget tankesätt. Hindren som kan uppstå i bemötandet av barns frågor om döden är att tiden inte räcker till att ta upp detta.

Pedagogerna hävdade att barns sorg ser annorlunda ut i förhållande till vuxnas. Barn leker och sörjer på olika sätt för att göra situationen hanterbar. Pedagogernas åsikter om hur barn hanterade sorgen efter en elevs eller en lärars bortgång i skolan var olika. Några av dem menade att barnen var nyfikna och ställde många vetgiriga frågor om hur olyckan eller dödsfallet gått till. Pedagogerna bemötte dem genom att de svarade på deras frågor och visade även hur de som vuxna kände det i sorgesituationen genom att öppet visa att de var ledsna. Någon pedagog menade att hennes förskolebarn inte verkade förstå det tragiska som hade inträffat i deras skola, eftersom de inte visade henne förståelse eller någon märkbar reaktion över hur hon uttryckte sin sorg.

Pedagogerna använder sig mest av att kommunicera med barnen men de har även ritat då de bearbetat sorgen när någon gått bort i deras skola. De menar att det finns många bra böcker som kan vara till hjälp när man pratar med barn om döden. En pedagog nämnde en bok "Herr muffins död" som har titeln "Adjö herr muffin" (Nilsson, 2002) som hon har använt sig av i samband med en lärars bortgång. Pedagogerna nämnde att de inte har några teoretiska kunskaper från varken lärarutbildningen eller övriga kurser för att kommunicera med barn om döden eller bemöta deras sorg. Att vara en ärlig och empatisk pedagog är det som pedagogerna eftersträvar i sina möten med barnen, då de har frågor om döden och har sorg.

5 DISKUSSION

Denna del börjar med en diskussion av den valda metoden och hur den fungerat. Därefter följer en diskussion om resultatets olika delar med rubriker som överensstämmer med forskningsfrågorna. Både litteratur som tidigare belysts och mina egna åsikter förs fram. Vidare följer en kortare sammanfattning av det viktigaste ur resultatet, där egna åsikter gör sig gällande ytterligare. Diskussionen avslutas med förslag till fortsatt forskning.

5.1 Metoddiskussion

Syftet med min studie var att undersöka om pedagoger pratar med barn om existentiella frågor och hur deras förhållningssätt uttrycks då barn har sådana frågor och om de har sorg. Mitt val att göra en kvalitativ undersökning kändes rätt, eftersom verbala analysmetoder behövde användas för att komma nära aktörernas perspektiv. Bryman (2006) skriver att den kvalitativa forskarens strävan är att få en nära relation till personerna som ska undersökas för att kunna förstå världen på likartat sätt som de gör. Det är aktörernas perspektiv om vad de anser vara betydelsefullt, som ska vara utgångspunkten. Detta har tagits i beaktande då intervjuerna genomfördes och då följdfrågor ställdes, om det som var viktigt att få belyst, och var relevant för min studie.

Intervjun med pedagogerna gjordes individuellt eftersom varje pedagogs egen erfarenhet skulle framgå. Den semistrukturerade intervjun blev bra, eftersom alla frågorna i intervjuguiden användes och berörde alla teman som skulle behandlas. Min lyhördhet var viktig vid varje intervjutillfälle, ytterligare följdfrågor gavs också till informanterna för att få mer kunskap och material till min undersökning. Jag anser att pedagogernas svar har blivit utförligare då de haft egen erfarenhet av barns sorg. De har också kunnat tala om sina erfarenheter då det inträffat något allvarligt i deras skola. Den informant som jag kände till vem hon var sedan tidigare behandlades inte på annorlunda sätt än de övriga enligt min uppfattning.

Vissa svårigheter uppstod i början att få tag på tillräckligt många pedagoger, eftersom det var under sommaren intervjuerna genomfördes. De ansåg att de hade mycket att göra innan semestern skulle börja. Men då både intervjuaren och de valda pedagogerna som deltog var flexibla gick det att ordna tider för intervjuerna. Det blev sammanlagt fyra pedagoger som intervjuades, och det blev tillräckligt med material för undersökningen. Bandspelaren var ett mycket bra hjälpmedel då intervjuerna genomfördes, både för att komma ihåg vad respondenterna sagt och förmedla detta till text. Det fanns frågor i intervjuguiden som var svårförståeliga för några pedagoger, men då förklaringen gavs på ett likartat sätt kunde de besvaras. Intervjuerna tog den tiden som tidigare beräknats 30-60 minuter. De flesta av respondenterna valde att läsa det skrivna intervjumaterialet, vilket upplevdes som positivt från min sida. De kunde då bekräfta att det transkriberade stämde med vad de hade sagt. De etiska riktlinjerna har noggrants följts, vilket har känts som en trygghet både för mig som intervjuare och för mina informanter.

Att arbeta med det utskrivna intervjumaterialet har tagit sin tid. Men en bättre metod kunde inte ha valts än den kvalitativa intervjun, eftersom jag ville tolka och förstå pedagogernas erfarenheter. Jag anser att mina forskningsfrågor har blivit besvarade genom denna metod.

5.2 Resultatdiskussion

Möjligheter och hinder pedagogerna ser med att bemöta barns existentiella frågor

När barn får erfarenhet av döden då någon närstående har avlidit vill de söka kunskap om den, och gör det genom att ställa frågor till pedagogerna, menar informanterna. Om barn inte har upplevt döden på nära håll tar de inte upp det nämnda ämnet, påstår pedagogerna. Hwang och Nilsson (2004) skriver att den kognitiva utvecklingen innefattar de mentala processer vi behöver för att få information om vår omgivning, den hjälper oss att tolka vår värld. Barn tolkar säkerligen sin värld genom att ställa vetgiriga frågor. Barn som har erfarenhet av döden på nära håll har helt andra existentiella frågor än barn som inte har de erfarenheterna skriver Bendt (1993). Dyregrov och Raundalen (1995) påvisar att barn i sexårsåldern kan ha svårigheter att förstå att döden är slutgiltig, och att de är konkreta i sina uppfattningar. Barn ställer enkla och konkreta frågor (a.a.). De pratar om konkreta saker och har ”*väldigt kloka frågor*” som Sofia uttryckte det. Barn pratar om liv och död i skolan enbart när de har erfarenhet av det, då blir det diskussion i hela förskolegruppen berättar pedagogerna. Barn i sexårsåldern har många existentiella frågor, men menar pedagogerna vidare, det blir oftare att de pratar om de frågorna i sin hemmiljö. Falk och Lönnroth (1999) skriver att barn ställer stora existentiella frågor och vill ha svar på allt som liv, död och födelse.

Några pedagoger menar att man inte får visa att det är svårt att prata om döden när barn kommer och vill berätta något, även om de själva tycker det. Man bör inte visa barn att det är svårt att prata om detta ämne vilket jag också anser. Att vara ärlig mot barnen och säga att vi som vuxna inte kan svara på allt och att vi inte vet vad som händer efter döden, som också pedagogerna menade är säkerligen positivt. Bendt (1993) skriver att det är bättre att svara att ingen vet och dela barnens undran istället för att undvika deras funderingar. Croona (2003) hävdar att goda möjligheter, när det gäller bemötandet är att vara närvarande och lyhörd. Det gäller att vara ärlig och lyhörd när barnen vill berätta något som handlar om döden menar pedagogerna. Psykoanalytikern Eriksson (Hwang & Nilsson 2004) hävdar att barn mellan 3-6 år befinner sig i den tredje fasen i hans utvecklingsstege där initiativ eller skuld skapas hos barnen. Om det är ett bra samspel mellan barn och vuxna skapas en känsla av att ta initiativ. Tar istället skuldskänslan överhand anser barnen att de tänker och handlar fel och det kan leda till passivitet (a.a.). Det som pedagogerna nämnt, att vara lyhörd för barnen, skapar initiativkänsla hos dem istället för skuld, vilket är positivt för deras utveckling.

Det som framkommit i studien är att pedagogerna inte tar upp ämnen som döden om det inte har inträffat något dödsfall eller andra olyckor där elever eller lärare varit drabbade, om inte barnen själva för det på tal. Om föräldrar nämnt till pedagogerna att deras barn har pratat med dem om döden hemma, tar de ändå inte upp det i klassen. De ser ingen anledning att göra det eftersom de vill vänta tills barnen själva frågar. Men varför lånar de inte böcker om det för att beröra ämnet, när föräldrar tar upp att deras barn pratar om döden? Barnet som hade pratat om döden hemma behövde kanske prata om det för att bearbeta något som har hänt. Det kan också finnas andra barn som också behöver prata om det fast de inte har tagit upp det. Bendt (1993) skriver att det hos människan finns en längtan efter att få prata om livsfrågor. Enligt pedagogernas utsagor är barnen mottagliga för att prata om liv och död när de själva kommer upp med frågorna. Det kan vara så att barnen inte är redo att prata om livsfrågor förrän de själva frågar, åtminstone visade det sig i denna undersökning att det föreföll vara så.

Pedagogerna menar att barn ska få vara barn så länge de kan, livets bekymmer, som de menar döden är, får de en bild av tillräckligt snabbt ändå. De antydde vidare att barn lever här och nu och inte har kunskap om vad tid innebär. Några av pedagogerna berättade att de använde sig

av en bok där barn får lära sig hur olika känslor kan uttryckas genom exempelvis musik. När barn vill bearbeta sina upplevelser är det positivt med skapande uttryck som t.ex. dans och lekar menar Bendt (1993). Det verkar vara positivt med att stärka barnens olika känslouttryck och få barn att våga ge uttryck för dem eftersom det visade sig genom både litteraturen och den empiriska studien. Pedagogerna sa vidare att döden är för abstrakt för barnen att förstå, förrän de fått erfarenhet av det då någon nära gått bort.

En pedagog har som tradition i sin skola att gå till kyrkogården med sina förskolebarn, när det är Alla-helgonhelgen som inträffar en gång varje år. De sätter då bland annat ljus vid några gravstenar. Det har de gjort efter att det för några år sedan varit elever som avlidit. Det kommer då upp många existentiella frågor från barnen menar samma pedagog. Att få lägga blommor eller ritade teckningar på gravarna kan befrämja barnens konkreta uttryck för sina inre känslor menar Dyregrov (1994). Det kan vara positivt att införa denna tradition. Det får barn att tänka utifrån sina erfarenheter om de varit med om närståendes bortgång, vilket kan bli en hjälp för deras bearbetning. De får också samlas kring någon gemensam händelse i deras skola som har berört dem alla. Detta kan väcka nya tankar och funderingar om stora frågor som vi inte har svar på, men som ändå bör tas upp.

Bendt (1993) skriver att vi inte ska skona barn från livets mörka sidor. Vi hindrar då barnen i deras mognad och växande till hela människor. Jag kan tycka att pedagoger borde prata mera med barn om livsfrågor, men det är som resultatet visat, deras tid räcker inte till att ta upp dessa frågor. De har också sagt att de väljer att prioritera andra saker före samtal om existentiella frågor. Döden hör till livet lika mycket som livet hör till döden. Det brukar sägas att döden är livets gång. Det är lika naturligt och finns runt omkring oss dagligen hela tiden, blad från träden dör såväl som stora och små djur i vår natur. Visserligen blir vi som människor inte lika mycket känslomässigt berörda av detta som när någon nära anhörig eller ett husdjur gått bort. Men det är ändå viktigt att inte bortse från det. Enligt min åsikt kan väl pedagoger uppmärksamma barnen på det som en gång fanns liv i men som inte längre lever utan har dött. Livets gång fungerar på det sättet. Ibland kan man som människa tro att döden kommer närmare en själv när man för den på tal. Vad som framkommit i studien är att pedagogerna inte verkar utesluta att prata med barnen om döden. Vill de prata om det så verkar pedagogerna vara flexibla nog att svara på deras frågor så gott de kan.

En av pedagogerna kan inte se att det är hennes uppgift som pedagog att ta upp även livsfrågor. I Lpo 94 (Skolverket 2006 s.3) står det att *"skolan ska främja förståelse för andra människor och förmåga till inlevelse."* Hur ska barn kunna få förståelse för andra människor såväl som växter och djur om inte pedagoger vågar prata om liv och död som något naturligt? Det är genom att samtala om andra människors uppfattningar och erfarenheter om livet och döden som inlevelseförmåga skapas. Möjligheterna som pedagogerna kunde se då de bemöter barns existentiella frågor är att trygghet skapas hos barnen, då man svarar så ärligt som möjligt. Pedagogerna kunde se som en möjlighet i sitt bemötande att barn lär sig att människor kan ha olika uppfattningar och att ingen trosuppfattning är fel. I Lpo 94 (Skolverket 2006 s.4) står det att *"skolan ska vara öppen för skilda uppfattningar och uppmuntra att de förs fram"*. Detta är en viktig del att lära barnen då respekt, solidaritet och medmänsklighet kan skapas.

Hindren som kan uppstå i pedagogernas bemötande av barnen då det gäller existentiella frågor är att inte tiden räcker till enligt dem själva. De försöker dock vara flexibla i den mån det går. Pedagogerna ansåg att det var svårt att veta hur man ska bemöta det drabbade barnet på ett bra sätt, då det rörde sig om en förälder som hade begått självmord. Dyregrov och Raundalen

(1995) skriver att föräldrar drabbas hårt av traumatiska dödsfall, vilket kan leda till att de inte informerar barn på ett tillräckligt bra sätt. Barn får inte fakta om det inträffade och har då svårigheter att förstå det som hänt. Föräldrar gör så för att skydda barn mot för stark smärta (a.a.). Pedagogens förståelse för den kvarvarande föräldrarnas handlande är av stor betydelse, då föräldern väljer att inte berätta hela sanningen för sitt barn om hur dödsfallet gått till.

Pedagogers bemötande då barn drabbats av sorg

Enligt pedagogernas beskrivning är sorg att befinna sig i nedstämt tillstånd när någon gått bort. Det är vanligare att möta barn som har sorg p.g.a. föräldrars skilsmässa än när någon närstående avlidit menar pedagogerna. Clara gav en beskrivning av hur sorgearbetet kan yttra sig i olika faser, och att chock är det första tillståndet man befinner sig i när något tragiskt har inträffat. Sorg betyder att ha en stark nedstämdhet och känna saknad vid en viktig persons bortgång (www.ne.se). Cullberg (2006) tar upp fyra faser där den första kallas för chockfasen, då ändras en persons beteende till att bli till exempel ligkiltig eller skrikig. De övriga faserna som Cullberg skriver om är reaktionsfasen, bearbetningsfasen och nyorienteringsfasen som beskrivs närmare i litteraturgenomgången.

Barns sorg ser annorlunda ut i jämförelse med vuxnas påpekar pedagogerna. Barn sörjer en stund, leker och sörjer igen. De brukar inte heller visa pedagogerna att de är ledsna när de sörjer. Barn kan dock visa ändrat beteende, som Sofia nämnde att hon hade erfarenhet av, då ett barn som från början var lugn blev stirrig vid en reaktion i samband med skilsmässosorg. Det märks tydligare på vuxna när de är drabbade av sorg eftersom de är nedstämda hela tiden menar informanterna. Dyregrov och Raundalen (1995) påvisar att barn öppet kan visa sin sorg genom att gråta, men att de också kan dölja och förtränga den. Författarna nämner också att barn har kortare nedstämdhetsperioder än vuxna. Barn hanterar säkert sin sorg med att sörja en stund i taget, dessutom bearbetar de sorgen när de leker. Ekvik (1993) skriver att barn ofta leker av sig sorgen. De uttrycker sig ofta mera via handling och lek än med ord menar även Dyregrov (1994). Clara berättade att hon fick bemöta ett drabbat förskolebarn som mist sin närstående med att prata mycket med det barnet och även hela barngruppen. Det var på inrådan av vad en psykolog hade uppmanat dem att göra. Det är viktigt som Ekvik (1993) påvisar att ta sig tid att visa barnet uppmärksamhet om det som hänt, det betyder mycket för barnet. Ekvik skriver att man bör veta att sorgen kan ta tid också hos barn. Clara nämnde att de pratade om detta nästintill varje dag under en längre period. En av pedagogerna har inte haft någon erfarenhet av att hennes förskolebarn har varit drabbade av sorg på det sättet att hon märkt att de sörjt. Barn behöver inte bara sörja när det är de närmsta människorna runt omkring som avlidit utan de kan också känna sorg, när de förlorat något husdjur eller då det inträffat skilsmässa inom familjen, som någon annan pedagog nämnde.

Pedagogerna anser att de bemöter flickor på liknande sätt som de bemöter pojkar då de har sorg, även om de nämnde att pojkar har svårare att prata om sorgen och blir mera inbundna än flickor. Dyregrov och Raundalen (1995) påstår att flickor lättare kan uttrycka sina känslor och att pojkar har svårare att sätta ord på dem. Det kan säkerligen stämma att pojkar och flickor bearbetar sorgen olika eftersom det framkom både i intervjuerna och i litteraturen. Dyregrov och Raundalen (1995) menar att barnens mognadsgrad, tidigare erfarenheter och personlighet kan komma att påverka reaktionerna. Sofia ansåg att det är viktigt att både prata med föräldrar och det drabbade barnet som har sorg, för att få dem att förstå att hon i egenskap av pedagog vill hjälpa barnet hantera sina känslor som kan yttra sig i aggression. Dyregrov och Raundalen (1995) skriver att det är bra att lärare informerar sina elever om reaktioner som ångest, vrede och saknad, som kan vara vanligt förekommande i samband med sorg.

Alla pedagogerna har varit med om sorg i skolan under de senaste åren. Det framkom olika uppfattningar bland pedagogerna om barns reaktioner i samband med sorgen som drabbade deras skola. En del av pedagogerna menar att barn vill veta och ställer många frågor om hur dödsfallet gick till. Barn är inte alltid känslomässigt berörda på det sättet att de visar sin sorg, fortsatte de. De här pedagogerna pratade mycket med sin barngrupp om det inträffade. Enligt min mening är det högst väsentligt att prata med barnen, som dessa pedagoger också verkade göra, då det inträffat sorg. De ansåg dessutom att barnen ställde kloka frågor. Dyregrov och Raundalen (1995) skriver att om lärare får vetskap om hur barn tänker och känner i sin sorg, kan lärare visa en större förståelse för barnens behov. Dyregrov och Raundalen hävdar vidare, att barn är i behov av konkret information. De kan också visa en stor omsorg om och stödja varandra, som lärare kan uppmuntra dem till (a.a.).

Pedagogerna nämnde att barn pratar utifrån sin erfarenhet då det gäller död och sorg. Piaget som studerade den kognitiva utvecklingen (Hwang & Nilsson 2004) menar att barns tänkande är egocentriskt, att de ser världen utifrån sitt eget perspektiv, men de kan lära sig att förstå hur andra tänker och känner. En pedagog nämnde att barnen inte förstod det som hade hänt. Hon tyckte att barnen uppträdde konstigt när de enbart iakttog henne, då hon grät över det inträffade. Denna pedagog valde att inte samtala med barnen om anledningen till varför hon kände sig ledsen över att det gått bort någon i deras skola. Hennes åsikt var att barnen ändå inte verkade förstå det inträffade. Dyregrov och Raundalen (1995) påvisar att vuxna kan underskatta det barnen förstår och hur de reagerar på sorg. Det är bristande kunskaper om barns sorgereaktion som ligger bakom en lärares attityd (a.a.). Det kan råda bristande kunskaper hos en pedagog vid ett agerande som i detta fall. Dyregrov och Raundalen säger vidare att lärare inte kan vara till någon hjälp varken för sin klass eller för det enskilda barnet, när någon drabbats av sorg, om inte läraren klarar av att prata om död, sorg och känslor.

Uttryckssätt som pedagoger använder sig av i samband med barns existentiella frågor och deras sorg

Att barn deltar i begravningar och andra ritualer som hör till då någon dött anser pedagogerna vara bra, eftersom det visar barnet på att det tillhör livets gång och de får egen erfarenhet av vad som händer med den bortgångne i samband med begravning. En av pedagogerna besöker kyrkogården med sin barngrupp vid en speciell helg en gång om året som tidigare nämnts. Det är mycket uppskattat av barnen och det visar sig genom att de ställer många frågor och har många funderingar. Dyregrov (1994) menar att barn bör vara med på begravning för att klara av dödsfallet på bästa sätt.

Förutom att prata med barnen, som pedagogerna gör mest, då barnen ställer existentiella frågor eller har sorg, har de målat och läst böcker. I en s.k. "krislåda" som de har i skolan, som Clara berättade om; finns det både böcker och musik att tillgå. Den används mestadels när något tragiskt inträffar i skolan. Bendt (1993) antyder att pedagoger ska stödja skapande uttryck som dans, lekar och ritande när barn vill bearbeta upplevelser. Det finns många uttryckssätt att tillgå, vilket pedagogerna till viss del ha verkat använda sig av. Birgitta sa att något barn ritade en kista efter att ha varit på begravning som en bearbetningsprocess. Ekvik (1993) påstår att barns tankar konkretiseras och blir till en helhet om olika skapande aktiviteter iscensätts.

Kompetenserna som pedagogerna finner vara mest betydelsefulla i kommunikationen med barn och deras existentiella frågor

Pedagogerna anser att det viktigaste i mötet med barnen när det gäller deras sorg och frågor om döden, är att vara ärlig, förstående och empatisk. Att ta sig tid att verkligen lyssna på

barnen när de vill berätta. Barnen känner sig inte övergivna genom att en vuxen är närvarande och vi måste kunna stå ut med att barn blir förtvivlade och ångestfyllda ibland påpekar Björklund (Bendt, 1993).

Sofia pratade om att våga se sin begränsning som pedagog och be om råd och hjälp vid svåra situationer, som hon inte på ett bra sätt kan hantera själv. Det finns andra yrkeskategorier som skolsköterska, eller kurator att tillgå när de behöver stöd, menar Sofia. Präst eller skolpsykolog kan vara ett bra stöd i ett sorgearbete, hävdar Ekvik (1993). Pedagogerna verkade veta att möjligheten finns när det gäller att ta hjälp av andra yrkesmänniskor. Tillsammans kan de än bättre hjälpas åt i sorgen. Samtliga pedagoger var mycket ledsna och berörda av det tragiska som hänt i deras respektive skola. Ekvik (1993) skriver att det har betydelse att också läraren tar hand om sina reaktioner, och att de har någon att vända sig till när de känner behov av det. Om pedagogerna inte vågar prata om sina egna sorgereaktioner med barnen kan de heller inte vara till någon hjälp för dem, menar Ekvik.

Alla pedagogerna var överens om att de inte hade några teoretiska kunskaper från lärarutbildningen gällande barns sorg och deras existentiella frågor. De har inte heller varit på några kurser som handlat om de nämnda ämnena. Pedagogerna höll dock med om att de skulle behövt gå på kurser i krishantering för att få utökad kunskap, men önskar samtidigt att det hade funnits ett större utbud av kurser när det gäller barns tankar om döden. Ekvik (1993) skriver att det är viktigt att ämnen som sorg och död ingår i schemat på lärarutbildningarna. Ekvik fortsätter vidare med att säga att lärare har olika roller som att både vara tillgänglig för barnen, för deras anhöriga och för sina kollegor. För att det ska gå bra är det av stor vikt att våga möta sig själv och sin egen sorg (a.a.). Jag vill hålla med Ekvik om att det säkerligen är av stor betydelse att detta behandlas i lärarutbildningarna. Pedagogerna möter inte enbart barn som förlorat någon närstående genom dödsfall. Det kan finnas andra orsaker till sorg som t.ex. föräldrars skilsmässa, vilket framkom i min undersökning. Om inte pedagogerna får en teoretisk kunskap om det på kurser eller liknande kan det vara än svårare att veta hur de ska bete sig på ett så bra sätt som möjligt mot barnen. De ska även kunna tackla sin egen sorg i samband med sin skolas förlust av en elev eller kollega. Ekvik (1993) menar att ingen bör ersätta lärare som den som ska ta hand om elevernas sorgearbete, eftersom lärare och elever känner varandra bäst.

5.3 Slutsatser

Det som framkom i undersökningen var att pedagogerna inte pratar med barn om döden förrän barnen själva tar upp det. Detta var något nytt som kom upp i undersökningen. Det stod inte något om det i litteraturen att vuxna bör vänta att prata med barn tills de får erfarenhet av det och frågar själva. Men genom den erfarenhet som pedagogerna har av att arbeta med barn och även varit drabbade av sorg i sitt yrke kan det säkerligen vara på det sättet att det vore det mest lämpliga att invänta barnens egna tankar och funderingar på livsfrågor. Ekvik (1993) ger förklaringen att vuxna kan känna hinder att prata med barn om döden och vill på så sätt skona barn från påfrestningar att prata om sorg och obehagliga saker.

Det var oroande att upptäcka att en av pedagogerna hade en bestämd uppfattning om att det inte är hennes uppgift som pedagog att ta upp livsfrågor med sina förskolebarn. Även om barnen har tillgång till att samtala med sina föräldrar om existentiella frågor är det väl ändå i skolan tillsammans med barn och andra vuxna som tillfälle bör ges till detta? Enligt Piaget (Hwang & Nilsson, 2004) menar han att barn ser världen utifrån sitt eget perspektiv, men kan lära sig förstå hur andra tänker och känner. En pedagog valde att inte prata med barnen om

varför hon var ledsen då det inträffat sorg på skolan, de förstod inte det tragiska som inträffat enligt henne. Ekvik (1993) menar att om vuxna inte vågar ta upp sina egna sorgereaktioner för barn, kan de inte heller vara till någon hjälp för dem. Det verkade inte som att den pedagogen som visade sig sorgsen bemötte barnen på ett stödjande sätt, då det hade inträffat något tragiskt för dem alla i skolan. Hon verkade själv behöva tröst och stöd.

Pedagogerna anser att det är positivt om barn är med på begravningar. De menar att barnen då får konkret erfarenhet om vad döden är. Men får inte barn erfarenhet av döden då uppmärksamheten riktas mot exempelvis en fågel som har dött eller man läser en bok som handlar om döden och samtalar om den? Barn kan väl också ha frågor om liv och död av ren nyfikenhet utan att just ha erfarenhet av döden på nära håll?

Det som slutligen kom fram i min undersökning var att samtliga pedagoger inte hade någon teoretisk kunskap gällande barns existentiella frågor och deras sorg vare sig från lärarutbildningen eller från några andra kurser. Att ta upp viktiga frågor som hur man bör bemöta barns sorg eller deras frågor om döden vore en fördel att ha med i lärarutbildningarna. Ekvik (1993) skriver att dessa ämnen ska ingå i lärarutbildningarna. Undersökningen hade kanske visat sig annorlunda om pedagogerna haft teoretisk kunskap.

Mina forskningsfrågor är besvarade och syftet med studien anser jag har uppfyllts. Det är bra att ha gjort en fördjupning inom mitt valda område om pedagogers bemötande gällande barns existentiella frågor och sorg hos dem. Det har givit mig stor kunskap både utifrån berörd litteratur och från intervjuerna med erfarna förskollärare.

5.4 Förslag till fortsatt forskning

Då det visat sig att ämnen som sorg och död inte tagits upp i de lärarutbildningar som pedagogerna har gått, skulle jag kunna tänka mig att undersöka utbildningarna lite närmare. Det borde ingå i alla lärarutbildningar. Varför gör det inte det? kan den stora frågan komma att bli. Det skulle vara intressant att undersöka andra saker som kan vara svåra för pedagoger att prata med barn om som t.ex. sex och samlevnad. Vågar pedagoger prata med barn om detta eller försöker de istället prata bort det? Hur bemöter de barnen då? Idag lever vi i ett fördomsfritt samhälle, åtminstone tror vi det! Familjer kan se olika ut. De kan bestå av heterosexuella- såväl som homosexuella föräldrar. Är pedagoger fördomsfria och bemöter alla barn lika oavsett föräldrar med olika sexuell läggning, eller avspeglar sig det fördomsfulla i pedagogers bemötande mot barnen? Här kan det vara intressant att intervjua både barn och pedagoger för att förhoppningsvis få ett bredare svar.

REFERENSER

- Andersson, Nils. (1995) *Att möta små barns sorg. En bok för förskolan.* Stockholm: Bergs Grafiska
- Bendt, Ingela. (1993) *Mörker och ljus. Små barns livsfrågor är också vuxnas.* Stockholm: Verbum Förlag AB
- Bryman, Alan. (2006) *Samhällsvetenskapliga metoder.* Malmö: Liber AB
- Croona, Gill. (2003) *Etik och utmaning. Om lärande av bemötande i professionsutbildning.* Växjö: Växjö univ. Press
- Cullberg, Johan (2006) *Kris och utveckling.* Stockholm: Natur och kultur
Femte omarbetade och utökade utgåvan
- Dyregrov, Atle. (1994) *Att ta avsked. Ritualer som hjälper barnet genom sorgen.* Stockholm: Rädda barnen
- Dyregrov, Atle & Raundalen, Magne. (1995) *Sorg och omsorg.* Lund: Studentlitteratur
- Ekvik, Steinar (1993) *Skolan och elever i sorg.* Lund: Studentlitteratur
- Falk, Kati. & Lönnroth, Ami. (1999) *Nära döden, nära livet.* Smedjebacken: Fälth & Hässler
- Hwang, Philip & Nilsson, Björn. (2004) *Utvecklingspsykologi.* Stockholm: Natur och kultur
- Johansson, Eva. (1999) *Etik i små barns värld. Om värden och normer bland de yngsta barnen i förskolan.* Göteborg: Vasastadens bokbinderi AB
- Kimber, Birgitta. (2006) *Livsviktigt.* Sollentuna: Gleerups förlag
- Kvale, Steinar. (1997) *Den kvalitativa forskningsintervjun.* Danmark: Studentlitteratur
- Nilsson, Ulf. (2002) *Adjö herr muffin.* Stockholm: Bonnier Carlsen
- Patel, Runa & Davidson, Bo. (2003) *Forskningsmetodikens grunder. Att planera, genomföra och rapportera en undersökning.* Lund: Studentlitteratur
- Sjöqvist, Suzanne. (2005) *Du är hos mig ändå. Ungdomar och barn om att mista en förälder.* Finland: WS Bookwell
- Utbildningsdepartementet (2006). *Läroplan för det obligatoriska Skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet Lpo 94.* Stockholm: Fritzes
- Öberg, Bente & Öberg, Gunnar. (1979) *Skilsmässa, sorg och förluster. Kristerapi som alternativ till vårdnadsutredning. En effekt- och processtudie.* Stockholm: Gotab

http://databas.bib.vxu.se:2057/jsp/search/article.jsp?i_art_id=O116139&i_word=bem%f6ta (sökord på bemöta) 2007-05-30

http://databas.bib.vxu.se:2057/jsp/search/article.jsp?i_art_id=0334164&i_word=sorg
(sökord på sorg) 2007-05-30

http://databas.bib.vxu.se:2057/jsp/search/article.jsp?i_art_id=311860&i_word=sorg
(sökord på sorg) 2007-05-30

INTERVJUGUIDE

Bakgrundsinformation

Hur många år har du arbetat i förskoleklass? Hur många år har du arbetat som pedagog?
Vilken utbildning har du? Hur gammal är du? Hur många barn finns det i din förskoleklass?
Vilka årsklasser finns på den här skolan?

Vilka möjligheter/hinder ser pedagoger med att bemöta barns existentiella frågor och att själva introducera dem?

Vilken uppfattning tror du barnen har om döden i den här åldern?
Frågar barn om livets existens och döden och hur i så fall?
Berätta om hur du bemöter barnen när de frågar om livets existens och döden!
Vilka möjligheter kan du se i ditt bemötande då barn frågar om livet och döden?
Vilka hinder kan du se i ditt bemötande då barn frågar om livet och döden?
Brukar du själv introducera sådana frågor?
Varför?
Varför inte?

Hur bemöter pedagogerna barn då de drabbats av sorg?

Vad är sorg? Definiera vad sorg är för dig?
Hur bemöter du ett barn som har drabbats av sorg?
Hur märker du om ett barn drabbats av sorg?
Bemöter du pojkar och flickor på samma sätt?
Har det inträffat något allvarligt i din skola, då barn eller personal varit inblandade?
Hur tog du upp det med barnen och hjälpte och stöttade dem?

Finns det andra uttryckssätt som pedagogerna använder sig av i mötet med barnen gällande sorg och död?

Använder du dig av andra uttryckssätt än just kommunikation då du vill uppmärksamma barnen på ämnen som liv och död?

Vilka kompetenser anser pedagogerna vara mest betydelsefulla för att kommunicera med barnen om existentiella frågor?

Vilka olika uttrycksformer använder du dig av för att hjälpa barn hantera sorg?
Känner du att du har tillräcklig kunskap för att veta hur du ska bemöta barn då de drabbats av sorg?
Varifrån har du fått denna kunskap?
Läroutbildningen?
Andra kurser och föreläsningar?
Litteratur inom området?
Händer det att ni i arbetslaget får söka hjälp av andra yrkeskategorier för att själva få stöd och vägledning i hur ni kan bemöta barnen i sorgesituationer?
Vilka kompetenser anser du är viktigast när du pratar med barnen om liv och död?

PRESENTATIONSBREV

Hej!

Jag heter Anette Sandgrehn och är student vid Växjö universitet. Det här är mina sista 10 poäng innan jag tar min examen som förskollärare. Mitt examensarbete ska handla om hur pedagoger bemöter barn i samband med deras existentiella frågor och då de drabbas av sorg. Jag skulle därför vilja intervjua pedagoger som arbetar i förskoleklass och hoppas att Du vill hjälpa mig med min undersökning genom att ställa upp på detta. Jag hoppas att det går bra för Dig om jag kommer till Din arbetsplats för en intervju under vecka 23 eller 24. Dag och tid bestämmer vi då det passar Dig som bäst. Intervjun kan ta cirka 30-60 minuter. Under vår intervju kommer en bandspelare att användas för att säkerställa realiteten i undersökningen. Det inspelade materialet ska Du få möjlighet att läsa om Du vill då transkriberingen är gjord. Eftersom uppsatsen kommer att vara tillgänglig för allmänheten via universitetsbiblioteket i Växjö anser jag det vara viktigt med sekretessen. Då resultaten analyseras kommer därför fiktiva namn att användas i uppsatsen.

Tack på förhand!

Med vänlig hälsning
Anette Sandgrehn